

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική _ Σχεδιασμός του Χώρου
Πολεοδομία _ Χωροταξία

**Μετοικώντας στην πόλη της εξαίρεσης,
υλικές και συμβολικές χωρικές οριοθετήσεις των σωμάτων
μέσα από το παράδειγμα της Αμυγδαλέζας**

Επιβλέπουσα _ Ντίνα Βαΐου
Φοιτήτρια _ Τιμόκλεια Ψαλλιδάκη

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα επιχειρείται μια παράλληλη θεώρηση των εννοιών «χώρος» και «σώμα εκτός τόπου» και εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους οι έννοιες αυτές συγκροτούνται σχεσιακά στην «πόλη της εξαίρεσης». Αντιμετωπίζοντας την οικονομική κρίση ως μορφή εδραίωσης νέων διατάξεων ορίων στον αστικό χώρο και ταυτόχρονα ως συνθήκη που κατασκευάζει νέες προσλήψεις φυλετικότητας και νέες αναπαραστάσεις των νοούμενων ως «ξένων» σωμάτων, διερευνώ σε αυτήν την συγκυρία το ζήτημα της βιοπολιτικής ταξινόμησης του χώρου μέσα από το κέντρο κράτησης μεταναστών και προσφύγων στην Αμυγδαλέζα.

Αντιλαμβανόμενη την Αμυγδαλέζα ως χωρική συνθήκη υποχρεωτικής απόρριψης και υποχρεωτικής συμπερίληψης της «*γυμνής ζωής*» στον αστικό ιστό, στην παρούσα προσέγγιση αναζητώ τους τρόπους με τους οποίους, ως εκτοπισμένος και εντοπισμένος χώρος μέσα στην Αθήνα, παράγει πολλαπλές ποιότητες εξαίρεσεων· και επομένως, [ανα]σημασιοδοτεί την έννοια του «ορίου» σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες ανάλυσης: από τη μικρογεωγραφία του ανθρώπινου σώματος έως τη μακρογεωγραφία του χώρου της πόλης. Η έρευνα δίνει προτεραιότητα στις βιωμένες εμπειρίες των προσφύγων, στις ερμηνείες και τα νοήματα που αποδίδουν στον εγκλεισμό τους στην Αμυγδαλέζα και στους τρόπους που σχετίζονται, δρουν και βιώνουν την μετέπειτα καθημερινή ζωή τους μέσα στην πόλη. Δεδομένου ότι ο αποκλεισμός θα πρέπει να εννοηθεί ως μια δυναμική διαδικασία με ευμετάβλητα και μη δεδομένα όρια, θα επικεντρώσω στους τρόπους με τους οποίους οι πρόσφυγες τον κατανοούν, τον νοηματοδοτούν, τον ενσωματώνουν, τον [ανα]παράγουν και άλλοτε τον ανατρέπουν στις διαφορετικές χωρικές κλίμακες που μελετώ.

Η έρευνα οργανώνεται σε τρεις αλληλοτροφοδοτούμενες ενότητες διερεύνησης. Η πρώτη ενότητα αφορά στη βιβλιογραφική επισκόπηση που αποτέλεσε τον καταλύτη των ερευνητικών μου προβληματισμών. Η δεύτερη εστιάζει στην υλικότητα των συνόρων της Αμυγδαλέζας και στο εσωτερικό της περικλειστης περιμέτρου της, και στοχεύει στην αναζήτηση των πολλαπλών γραμμών διείσδυσης της πειθαρχίας στα σώματα των προσφύγων. Τέλος, η τρίτη ενότητα επεκτείνεται πέρα από τα σύνορα της Αμυγδαλέζας, και αναζητά τους πολλαπλούς συμβολικούς σχηματισμούς ορίων που παράγει στον χώρο της πόλης.

Λέξεις κλειδιά: Χώρος, Πρόσφυγες, Βιοπολιτική, Εξαίρεση, Κέντρο Κράτησης Αμυγδαλέζας

Abstract

The present research attempts a parallel consideration of the concepts of “space” and “body out of space” and examines the ways in which these concepts are constituted relationally in “the city of exception”. Facing the financial crisis as a form of establishment of new types of boundaries in the urban space and simultaneously as a condition that constructs new understandings of raciality and new representations of the “foreign” bodies (as they are construed)· in this context, I investigate the biopolitical classification of space through the detention center for migrants and refugees in Amygdaleza.

Considering Amygdaleza as a spatial structure of mandatory exclusion and at the same time mandatory inclusion of the “*bare life*” in the urban environment, in the present approach I explore the ways in which Amygdaleza produces a vast variety of exceptions, as displaced and emplaced space in Athens· and hence it [re]signifies the “border” concept in multiple spatial scales: from the microgeography of the human body to the macrogeography of the city’s space. This research is based on refugees’ experiences, interpretations and meanings of their confinement and on how afterwards they place themselves in the city and act in their everyday life. Taking into account that the exclusion should be considered as a dynamic process with variable and not fixed boundaries, I focus on how refugees understand, embody, [re]produce, but also oppose the exclusion, in the different spatial scales of interest.

This study is organized in three parts of analysis. The first one, includes the literature references that are the basis of my concerns. The second one, places emphasis on the materiality of Amygdaleza’s borders and its interior, and analyzes the multiple ways in which discipline penetrates into refugees’ bodies. Finally, the third part, expands beyond Amygdaleza’s borders and explores the multiple symbolic boundaries that the detention center produces in the city.

Key Words: Space, Refugees, Biopolitics, Exception, Amygdaleza-Detention Center

Περιεχόμενα

1 _ Εισαγωγή	5
2 _ Επιχειρώντας μια εννοιολογική προσέγγιση.....	9
Ο χώρος ως αφετηρία σκέψης.....	9
Το σώμα ως πηγή αποκλεισμού.....	14
Η πόλη της εξαίρεσης	19
3 _ Το παράδειγμα της Αμυγδαλέζας_Η αφήγηση της εκτόπισης.....	26
Η χωροθέτηση στην πόλη	26
Διασταρώσεις στους δρόμους της πόλης.....	28
4 _ Η Υλικότητα των συνόρων της Αμυγδαλέζας	34
Ο χώρος της Αμυγδαλέζας ως επέκταση των εξωτερικών συνόρων	34
Η παράταση της κράτησης ως κατασκευή ενός εξω-νομικού χώρου	41
Από την αναπαράσταση του χώρου στους χώρους της αναπαράστασης.....	47
Συρρίκνωση των ορίων εντός των ορίων.....	58
5 _ Πέρα από τα όρια της Αμυγδαλέζας.....	63
Αναζητώντας τις συνδέσεις με την πόλη	63
Η κατοίκηση στον φόβο [Μια μετέωρη ελευθερία].....	71
6 _ Αντί Επιλόγου.....	76
Βιβλιογραφία	79

1. Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση που βιώνουμε τα τελευταία χρόνια αποτελεί μια βίαιη εγκατάσταση της εξαίρεσης στον αστικό ιστό, με την πόλη της κρίσης να λαμβάνει όλο και πιο έντονα τα χαρακτηριστικά της πόλης των θυλάκων. Ωστόσο, συχνά γίνεται αναφορά μονάχα στις περιφράξεις που αρθρώνονται με οικονομικούς όρους, παραβλέποντας τις πολλαπλές διαστάσεις της βιοπολιτικής ταξινόμησης και οργάνωσης του χώρου. Το πρόταγμα της επιτακτικής αναγκαιότητας για «εθνική σωτηρία» και «εθνική ασφάλεια», και οι επίμονες προσπάθειες περιχαράκωσης του εθνικού και αστικού χώρου, καθιστούν σαφές ότι η κρίση αποτελεί το πιο εύκολο πρόσχημα για την επιβολή μιας διάχυτης κανονικότητας, την ενεργοποίηση μιας κοινωνικής ομοιότητας, τη στοχοποίηση συγκεκριμένων υποκειμένων δημόσιας επικινδυνότητας και εν τέλει τον ορισμό των προδιαγραφών της ζωής που είναι «άξια να βιωθεί»¹. Κομμάτι αυτής της προσπάθειας εθνικής ομογενοποίησης και διαφύλαξης της φυλετικής «καθαρότητας», αποτελεί και η εγκαθίδρυση κέντρων κράτησης μεταναστριών/των και προσφύγων στα όρια της ελληνικής επικράτειας και των πόλεων. Παρότι τα κέντρα κράτησης αποτελούν αχαρτογράφητες και απροσπέλαστες περιοχές που εκτοπίζονται στις παρυφές της ζωής και του αστικού χώρου, στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσω να τα «τοποθετήσω» στο επίκεντρο της συζήτησης για την πόλη.

Εκκινώντας με την παραδοχή ότι το «ζωντανό σώμα είναι και έχει χώρο, παράγει τον εαυτό του στον χώρο και ταυτόχρονα παράγει χώρο»², θα επιχειρήσω να αναζητήσω τα όρια του σώματος μέσα από τους υλικούς και συμβολικούς σχηματισμούς ορίων στην πόλη· και αντίστροφα, τους τρόπους με τους οποίους η σημασιολογία του «ξένου» σώματος παράγει πολλαπλές ποιότητες οριοθετήσεων στον αστικό ιστό. Πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον μου θα επικεντρωθεί στο κέντρο κράτησης μεταναστών και προσφύγων της Αμυγδαλέζας, που συγκροτεί τη χωρική δομή εξορίας των «περιττών» σωμάτων, εγκλείοντάς τα όμως ταυτόχρονα στο εσωτερικό της κοινωνίας με *αυστηρά χαραγμένη την περίμετρο του «αποστήματος»*³. Παρότι, ένα σημαντικό μέρος της εργασίας μου θα μελετήσει μικροσκοπικά την περικλειστή περίμετρό της, η ανάλυση μου δεν θα εξαντληθεί εκεί. Πλάι σε αυτό, θα αναζητήσω τις γεωγραφίες εξαίρεσης που παράγει σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες: από τη μικρογεωγραφία του ανθρώπινου σώματος έως τη μακρογεωγραφία του χώρου της πόλης.

¹ βλ. και Αθανασίου, Α., 2012, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»: Κριτικές και Αντιστάσεις*, Αθήνα: Σαββάλας.

² Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 2012, *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, Αθήνα: Νήσος, σελ. 217.

³ βλ. και Σταυρίδης, Σ., 2010, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 218.

Αντιλαμβανόμενη, λοιπόν, το κέντρο κράτησης της Αμυγδαλέζας ως χωρική συνθήκη υποχρεωτικής απόρριψης και υποχρεωτικής συμπερίληψης της «*γυμνής ζωής*» στον αστικό ιστό, θα προσπαθήσω να το μελετήσω ως μια σύνθετη κοινωνική λειτουργία χώρου που [ανα]σημασιοδοτεί την έννοια του «ορίου» σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες, θέτοντας τους παρακάτω ερευνητικούς στόχους:

- Να αναζητήσω τους τρόπους με τους οποίους τα σύνορα της Αμυγδαλέζας «*συνομιλούν*» με τις μακρογεωγραφικές κλίμακες διευθέτησης των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ελλάδας. Να αναδείξω, δηλαδή, την παρατεταμένη κράτηση των προσφύγων ως επέκταση της ευρωπαϊκής πολιτικής διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών, της πολιτικής στεγανοποίησης των εξωτερικών συνόρων και των συντονισμένων πρακτικών σύνταξης και επιτήρησης του χώρου με βιοπολιτικές διαστάσεις.
- Να διερευνήσω τις ευέλικτες και σχολαστικές πρακτικές καθυπόταξης των σωμάτων πάνω στις οποίες δομείται ο πειθαρχικός χώρος της Αμυγδαλέζας. Εδώ, εξετάζονται οι χωρικές συσχετίσεις, οι καθημερινές κινήσεις των κρατουμένων, αλλά και τα διαφορετικά αναπαραστατικά σύμβολα της πειθαρχίας για κάθε μοναδικότητα. Και επιπλέον, οι διευθετημένες λεπτομέρειες και οι «*κανόνες*» του στρατοπέδου που ξετυλίγουν νέες μικροκλίμακες ορίων εντός του.
- Τέλος, να αναζητήσω τη δυναμική σχέση και τις συνδέσεις που έχει με τις λειτουργίες της πόλης. Να περιγράψω τους τρόπους με τους οποίους η ίδρυσή της Αμυγδαλέζας καθίσταται μια πράξη παραγωγική, μια πράξη επιτελεστική όχι μόνο στη συγκρότηση συγκεκριμένων δυνατοτήτων χωρικότητας στον αστικό ιστό, αλλά και στην εγκαθίδρυση των ορίων του πολιτισμικά και κοινωνικά διανοητού ως ανθρώπινου.

Για την προσέγγιση των παραπάνω στόχων, η παρούσα έρευνα θα οργανωθεί σε τρεις αλληλοτροφοδοτούμενες ενότητες διερεύνησης. Η πρώτη ενότητα αφορά στη βιβλιογραφική επισκόπηση που αποτέλεσε και τον καταλύτη των ερευνητικών μου προβληματισμών. Περιλαμβάνει μια παράλληλη εννοιολογική θεώρηση των εννοιών «*χώρος*» και «*σώμα εκτός τόπου*», και του τρόπου που οι έννοιες αυτές συγκροτούνται σχεσιακά στην «*πόλη της εξαίρεσης*». Η δεύτερη εστιάζει στην υλικότητα των συνόρων της Αμυγδαλέζας και στο εσωτερικό της περικλειστής περιμέτρου της, και στοχεύει στην αναζήτηση των πολλαπλών γραμμών διείσδυσης της πειθαρχίας στα σώματα των προσφύγων. Η τρίτη επεκτείνεται πέρα από τα σύνορα της Αμυγδαλέζας, και αναζητά τους πολλαπλούς συμβολικούς σχηματισμούς ορίων που παράγει στον χώρο της πόλης. Πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι η διαίρεση που επιχειρείται σε υλικούς και συμβολικούς χώρους δεν εμπίπτει σε σταθερά και παγιωμένα σχήματα. Άλλωστε, συχνά η «*υλικότητα*» των συνόρων της Αμυγδαλέζας θα διολισθαίνει σε

πολλαπλές συμβολικές οριοθετήσεις, και τα παραγόμενα συμβολικά όρια μέσα στην πόλη θα αφορούν αόρατους αλλά και τόσο υλικούς «απαγορευμένους τόπους». Αυτό αντανακλά τον τρόπο που αντιλαμβάνομαι τον χώρο ως αλληλεπίδραση χωρικών πρακτικών, υλικών συνόρων, νοηματοδοτήσεων και συμβολικών αναπαραστάσεων⁴.

Για να απαντήσω στα παραπάνω ερωτήματα, θα επιχειρήσω μια προσέγγιση που δίνει προτεραιότητα στις βιωμένες εμπειρίες των προσφύγων, στις ερμηνείες και τα νοήματα που αποδίδουν στον εγκλεισμό τους στην Αμυγδαλέζα και στους τρόπους που σχετίζονται, δρουν και βιώνουν την καθημερινή ζωή μέσα στην πόλη. Δεδομένου ότι η *κοινωνική μεταβολή* δεν γίνεται αντιληπτή ως ομοιόμορφη διαδικασία που εισπράττεται και βιώνεται από τα άτομα με τον ίδιο τρόπο⁵, η παρούσα προσέγγιση θα εστιάσει στους τρόπους με τους οποίους οι πρόσφυγες κατανοούν την έννοια του «ορίου» στις διαφορετικές χωρικές κλίμακες που μελετώ· στους τρόπους με τους οποίους το νοηματοδοτούν, το [ανα]παράγουν, το ενσωματώνουν και το ανατρέπουν. Συνεπώς, η μεθοδολογική προσέγγιση που θα ακολουθήσω, τοποθετείται στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας και ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης επιλέγονται οι βιογραφικές συνεντεύξεις.

Οι βιογραφικές συνεντεύξεις αποτελούν έναν προνομιακό τόπο για να κατανοηθεί ο αποκλεισμός όχι ως *κατάσταση*, αλλά περισσότερο ως *διαδικασία*⁶: ως μια δυναμική διαδικασία με ευμετάβλητα και μη δεδομένα όρια, ως μια διαρκή διαδικασία συνδιαλλαγής των βιωμένων εμπειριών με το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτισμικό και θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου παρήχθησαν. Και επιπλέον, οι αφηγήσεις ζωής θα πρέπει να ιδωθούν ως μέρος μιας παράλληλης διαδικασίας, πιο σωστά προσπάθειας, να κατανοηθεί με άλλους όρους τόσο η κατοίκηση της πόλης, όσο και η διαπραγμάτευση των ορίων της. Σε αυτήν την οπτική, οι αφηγήσεις ζωής στοχεύουν να αποσταθεροποιήσουν την ομοιογένεια των ενσώματων υποκειμένων, να αποδομήσουν τις «καθιερωμένες» χωρικότητες της κοινωνικής ζωής και να εμπλουτίσουν τη γεωγραφική «φαντασία» με όλες εκείνες τις ιστορίες που έχουν αποκλειστεί. Ενώ, παράλληλα επικουρούν στην ανάδειξη της πολλαπλότητας στο εσωτερικό της κατηγορίας «Άλλη/ος» και στην κατανόησή της ως ένα ανοιχτό πεδίο διαπραγμάτευσης.

Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα έρευνα, θα προσπαθήσω να μελετήσω τις πολλαπλές ποιότητες υλικών και συμβολικών οριοθετήσεων, μέσα από τις μαρτυρίες προσφύγων που έχουν μεν βιώσει τον εγκλεισμό στο κέντρο κράτησης της Αμυγδαλέζας, αλλά σήμερα είναι

⁴ Επηρεασμένη από το έργο του Lefebvre.

⁵ Τσιώλης, Γ., 2010, «Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα». στο Πουρκός Μ. και Δαφέρμος Μ. (επιμ.) *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*. Αθήνα: Τόπος, σελ. 364.

⁶ όπ. αν., Τσιώλης, Γ., 2010, σελ. 358.

ελεύθεροι. Αυτή η μεθοδολογική επιλογή, δεν μου προσφέρει μόνο τη δυνατότητα να επεξεργαστώ βιωματικές εμπειρίες και στα δύο νήματα διερεύνησης πάνω στα οποία έχει οργανωθεί η έρευνά μου· αλλά, εξασφαλίζει και μια παροντική οπτική του υποκειμένου, μια επιλεκτική αναδρομή και μια αποστασιοποίηση από το ασφυκτικό βίωμα του εγκλεισμού που ήθελα να αποφύγω. Και αυτό, γιατί δεν αντιλαμβάνομαι τη βιογραφία ως μια στατική και αμετάβλητη κατάθεση εμπειριών, αλλά ως μια ρευστή μορφή που ακολουθεί τις διαδικασίες συγκρότησης του υποκειμένου· ως μια μορφή, δηλαδή, που ανακατασκευάζεται, ανασημασιοδοτείται και μεταβάλλεται διαρκώς μέσα στον χρόνο.

2. Επιχειρώντας μια εννοιολογική προσέγγιση

Ο χώρος ως αφετηρία σκέψης

Εκκινώντας με την παράθεση του θεωρητικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο δομούνται οι βασικές έννοιες που θα επεξεργαστώ, είναι σημαντικό να αποσαφηνίσω το πως αντιλαμβάνομαι τον χώρο, και άρα με ποια σημασιολογία θα διατρέχει αυτή η έννοια τις μετέπειτα αναλύσεις μου. Ο χώρος, εδώ, δεν αντιμετωπίζεται ως ένα αντικείμενο απαγκιστρωμένο από τις δομές της κοινωνίας, αλλά ως τόπος συγχρονικότητας, ως πεδίο αλληλεξάρτησης και διάδρασης με το κοινωνικό σώμα και ως «*προϊόν αλληλοσυσχετισμών πολλαπλών τροχιών*»¹. Έτσι ιδωμένος, ο χώρος παράγεται από τα ενσώματα υποκείμενα που τον απαρτίζουν και παράγει συγκεκριμένα υποκείμενα, μέσα από μια μήτρα συνεχόμενων πρακτικών ένταξης και αποκλεισμού. Έτσι νοούμενος, αποτελεί πυκνωτή των κοινωνικών σχέσεων, κατεξοχήν εκφραστή της καθημερινής ζωής και ταυτόχρονα προνομιακό τόπο μετασχηματισμού της. Ο χώρος, λοιπόν, δεν συνιστά ένα κλειστό σύστημα, ήδη εδραιωμένο «*κάπου εκεί*», στατικό και παγιωμένο στον χρόνο. Διαρκώς παραγόμενος από πολιτικές πρακτικές και αναπόσπαστο κομμάτι καθορισμού των κοινωνικών σχέσεων που εμπεριέχει, καθιστά δυναμικά τα όρια και τις προεκτάσεις του. Καλώντας μας να τον αντιληφθούμε ως μια έννοια σε *διαρκές γίνεσθαι*, η Massey αναφέρει ότι «*ο χώρος δεν είναι ούτε ένα δοχείο για ταυτότητες που είναι πάντοτε και ήδη συγκροτημένες, ούτε το ολοκληρωμένο πέρας μιας ολότητας*», παράγεται μέσα από πρακτικές που διαμορφώνουν σχέσεις και γι' αυτό θα πρέπει να εννοηθεί «*ως η σφαίρα των σχέσεων, της συγχρονικής πολλαπλότητας και ως πάντοτε υπό κατασκευή*»².

Για αυτό, είναι σημαντικό να συμπεριληφθούν στην προβληματική αυτής της χωρικής ανάλυσης, οι αρθρώσεις του χώρου με τις σχέσεις εξουσίας που τον διαμορφώνουν και τον οριοθετούν. Πιο συγκεκριμένα, οι μηχανισμοί ρύθμισης που παράγουν χωρικές δομές, αλλά και οι σχέσεις πειθάρχησης και ανατροπής που παράγονται μέσα από τις χωρικές πρακτικές. Μόνο μέσα από μια τέτοια ανάλυση, θα είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε το βάθος των πολιτικών προοπτικών και όψεων που φέρει εγγενώς. Σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, η παραγωγή του χώρου κάθε άλλο παρά «*αθώα*» είναι, αφού «*ο κοινωνικός χώρος, αποτέλεσμα κι ο ίδιος προηγούμενων ενεργειών, επιτρέπει σε νέες ενέργειες να λάβουν χώρα, ενώ υπονοεί άλλες και άλλες απαγορεύει*»³. Μέσα από μια τέτοια μήτρα σχέσεων περίληψης και εκτόπισης, ο χώρος δύναται να ρυθμίζει, να συντηρεί, να παγιώνει και άλλοτε να ανατρέπει

¹ Massey, D., 2008 [2005], *Για το Χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ι., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 32.

² όπ. αν. Massey, D., 2008 [2005], σελ. 31,244.

³ όπ. αν. Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 2012, σελ. 85-86.

κυρίαρχα κανονιστικά νοήματα· να παράγει συγκεκριμένες δυνατότητες χωρικότητας, που σε πολλές περιπτώσεις συναρθρώνουν τα δικά του όρια.

Συνοψίζοντας, γίνεται αντιληπτό ότι ο χώρος, πέρα από τις υλικές διαστάσεις που αδιαμφισβήτητα έχει στην αυστηρά δομημένη πραγματικότητα μιας πόλης, ενέχει ποικίλες συμβολικές προεκτάσεις και κρυμμένες νοηματοδοτήσεις. Η τριμερής διαλεκτική εννόησης του χώρου, όπως προτάθηκε από τον Lefebvre στο έργο του «*The Production of Space*»⁴, επηρέασε καθοριστικά τους τρόπους με τους οποίους θα επιχειρήσω να αναδείξω την παράλληλη υλική και συμβολική συγκρότησή του στην παρούσα έρευνα. Αυτές οι τρεις πλευρές θεώρησης του χώρου, αλληλοενισχυόμενες και κατά περιπτώσεις αλληλοσυγκρουόμενες, περιλαμβάνουν:

Τις χωρικές πρακτικές και τον υλικό χώρο (αντιληπτός χώρος-the perceived space), που περιλαμβάνουν την παραγωγή και την αναπαραγωγή του χώρου, τις συγκεκριμένες τοποθεσίες και τα συνολικά χωρικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής συγκρότησης. Είναι ο αντιληπτός μέσα από την επαφή και την αίσθηση χώρος που εμπεριέχει στον ορισμό του μια στενή σύνδεση ανάμεσα στην καθημερινή και την αστική πραγματικότητα· ενσωματώνοντας βέβαια και όλες τις αντιφάσεις που απορρέουν από αυτή τη σύνδεση. Είναι ο χώρος της καθημερινής ρουτίνας, των φυσικών και υλικών ροών και των μετακινήσεων προς τη δουλειά, την ιδιωτική ζωή και την αναψυχή. Είναι ο υλικός/απτός χώρος που βρίσκεται σε μια διαλεκτική αλληλεπίδραση με τον χώρο της εμπειρίας.

Τις αναπαραστάσεις του χώρου (νοητός χώρος-the conceived space), που περιλαμβάνουν τις αντιλήψεις για τον χώρο, τους τρόπους δηλαδή που συλλαμβάνεται και αναπαρίσταται ο χώρος μέσω διαφόρων αναπαραστατικών σημείων, κωδικών και σημασιών (όπως λέξεις, γραφήματα, χάρτες, διαγράμματα, εικόνες κτλ). Είναι ο χώρος των επιστημών, των σχεδιαστών, των πολεοδόμων, των τεχνοκρατών κ.α. που προσδιορίζει τη βιωμένη και αντιληπτή πραγματικότητα μέσω αναπαραστάσεων. Αυτός είναι ο κυρίαρχος χώρος σε κάθε κοινωνία ή μορφή παραγωγής.

Τους χώρους της αναπαράστασης (βιωμένος χώρος-the lived space), τους ενσώματους χώρους της καθημερινότητας που εμπεριέχουν σύνθετους συμβολισμούς -κωδικοποιημένους και μη- οι οποίοι σχετίζονται με υπόρρητες πτυχές της κοινωνικής ζωής. Είναι ο βιωμένος χώρος που συνδέεται άμεσα με τις εικόνες, τα σύμβολα, τα συναισθήματα και τις φαντασιώσεις μας -και ως εκ τούτου αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο των κατοίκων και των χρηστών μιας πόλης. Παράλληλα, όμως, αποτελεί τον χώρο των καλλιτεχνών, των συγγραφέων και των φιλοσόφων

⁴ Lefebvre, H., 1991[1974], *The Production of Space*, Oxford: Blackwell, σελ. 33.38-39 (βλ. και αναφορά στο Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 2012, σελ. 82-91 και στο Harvey, D., 2005, «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί», *Γεωγραφίες 10*, μτφρ. Δ. Σιατίτσα, Χ. Κωνσταντάτος, σελ. 29-30).

που υπερκαλύπτοντας τον φυσικό χώρο, φαντάζονται νέες χωρικές δυνατότητες και προσδίδουν ποικίλες συμβολικές προεκτάσεις σε αυτόν.

Ο David Harvey τοποθετεί την τριμερή διαλεκτική του αντιληπτού, διανοητικού και βιωμένου χώρου του Lefebvre, πλάι στη δική του τριμερή διαίρεση, παράγοντας έτσι ένα πίνακα 3x3, στον οποίο τα σημεία τομής συνιστούν διαφορετικούς τρόπους κατανόησης του χώρου⁵. Η τριμερής διαίρεση που προτείνει ο Harvey, περιλαμβάνει τον *απόλυτο*, τον *σχετικό* και τον *σχεσιακό χώρο*, που αναλυτικά περιγράφονται ως εξής:

Ο απόλυτος χώρος, είναι ο χώρος της ύλης, της δομής και της εποπτείας που συχνά αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον, σταθερό και οριοθετημένο πλαίσιο, ανοιχτό στους ανθρώπινους υπολογισμούς και τις κανονικοποιημένες μετρήσεις. Είναι ο χώρος των γεωμετριών, της τοπογραφικής χαρτογράφησης και της μηχανικής, ο πρωτεύων χώρος της εξατομίκευσης και των διακριτών φαινομένων. Κοινωνικά αποτελεί το χώρο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και όλων των οριοθετημένων χωρικών ενότητων (κράτη και διοικητικές ενότητες, αστικά πλέγματα, σχέδια πόλης).

Ο σχετικός χώρος, είναι ο χώρος που γίνεται κατανοητός μέσω της συσχέτισης των αντικειμένων που τον απαρτίζουν. Η σχετική αντίληψη βασίζεται αφενός στην παραδοχή της ύπαρξης πολλαπλών γεωμετριών ανάλυσης του χώρου και αφετέρου στην εξάρτησή του τόσο από εκείνο με το οποίο σχετίζεται όσο και από το πλαίσιο αναφοράς της/του παρατηρήτριας/τή. Είναι ο χώρος που γίνεται κατανοητός σε συνδυασμό με τον χρόνο, που καταρρίπτει την έννοια της συγχρονίας του απόλυτου χώρου και εισάγει συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών χωροχρονικών πλαισίων. Ο σχετικός χώρος εμπεριέχει τη δυνατότητα υπολογισμών και μετρήσεων, καταδεικνύοντας, όμως, τους πολλαπλούς τρόπους συσχέτισης, τους ειδικούς κανόνες και νόμους στην ανάλυση των φαινομένων και των διαδικασιών.

Ο σχεσιακός χώρος, είναι οι σχεσιακές συλλήψεις του χωροχρόνου, είναι ο χώρος ιδωμένος μέσα από τις διαδικασίες που τον ορίζουν. Η σχεσιακή αντίληψη του χώρου εμπεριέχει όλες εκείνες τις ανόμοιες εξωτερικές επιδράσεις που εσωτερικευμένες σε συγκεκριμένες διαδικασίες, δεν συμβαίνουν απλά στο χώρο, αλλά παράγουν τα δικά τους χωρικά πλαίσια. Εδώ η κοινωνικοπολιτική έννοια της «ταυτότητας» αποκτά πολύ διαφορετικές σημάνσεις και αναπαραστάσεις από την αίσθηση που έχουμε για αυτήν στον απόλυτο ή τον σχετικό χώρο. Για αυτό το λόγο, η σύλληψη του σχεσιακού χώρου είναι απαραίτητη συνθήκη για να αντιληφθούμε με σχεσιακούς όρους το έδαφος πάνω στο οποίο συγκροτείται η σύγχρονη πολιτική, η πολιτική υποκειμενικότητα και η πολιτική συνείδηση.

⁵ όπ. αν. Harvey, D., 2005, σελ. 21-42.

Στην παραπάνω τριμερή διαίρεση, ο Harvey συμβουλεύει να μην υιοθετηθεί κανενός είδους ιεραρχία ή προτίμηση μεταξύ των διαφορετικών χωρικών διαστάσεων, αλλά να διατηρούνται σε *διαλεκτική ένταση* και να σκεφτόμαστε διαρκώς μέσω της διάδρασης και της *εναλλαγής* που απαιτεί η οριακότητά τους⁶.

Χωρίς τις μαρξιστικές καταβολές που χαρακτηρίζουν τις αναλύσεις του Lefebvre και του Harvey, ο Michel Foucault προσεγγίζει με ριζοσπαστικό τρόπο χωρικές έννοιες και σημαδεύει με το έργο του την εποχή του μεταμοντερνισμού. Παρότι ο χώρος δεν αποτέλεσε το βασικό αντικείμενο της σκέψης του, αντιλαμβάνεται τη σημασία που έχει στην παραγωγή των σχέσεων εξουσίας που επεξεργάστηκε. Στα αναλυτικά σχήματα λόγου, στη γενεαλογία των θεσμών του εγκλεισμού και στο πλέγμα των σχέσεων εξουσίας που μελετά, ο χώρος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των θεωρητικών του αναλύσεων και βασικό παράγοντα στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης και πειθάρχησης του ανθρώπινου σώματος. Ωστόσο, στο μικρό κείμενο «*Des espaces autres*»⁷, παραθέτει μια πιο ενδελεχή χωρική ανάλυση, προσεγγίζοντας τους τόπους της ετερότητας. Επιλέγω να εντάξω αυτό το κείμενο στο θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας, γιατί με κεντρίζει ο τρόπος που αποδομεί την ομοιογένεια του χώρου, εστιάζοντας στις ιδιαίτερες χωρικές ενότητες που οι λειτουργίες τους αποκλίνουν από το «κανονικό».

Χαρακτηρίζοντας την εποχή που ζούμε ως την κατεξοχήν «*εποχή του χώρου*», αναφέρει ότι «*οι ιδεολογικές συγκρούσεις που διαπνέουν τις σημερινές πολεμικές διεξάγονται ανάμεσα στους ευσεβείς απογόνους του χρόνου και τους πεισματώδεις κατοίκους του χώρου*»⁸. Σε αυτή τη διαπλοκή του χώρου με τον χρόνο, παραθέτει μια σύντομη ιστορική αναδρομή. Ξεκινώντας από τον Μεσαίωνα όπου ο χώρος αποτελούσε ένα ιεραρχημένο σύνολο τόπων (*χώρος της εντόπισης*), περνάει στον άπειρο και απείρως ανοιχτό χώρο του Γαλιλαίου (*χώρος ως έκταση*), και καταλήγει στη σημερινή εποχή, την εποχή του ταυτόχρονου, της συμπαράθεσης, του παρακείμενου, του κοντινού και του απόμακρου, του διάχυτου· εδώ η έννοια του χώρου εισάγεται υπό τη μορφή *σχέσεων χωροθεσίας*, σχέσεων γειτνίασης μεταξύ σημείων και στοιχείων. Ανάμεσα στις διαφορετικές χωροθεσίες που ορίζονται από το σύνολο των σχέσεων της κοινωνικής πραγματικότητας, ο Foucault εστιάζει σε εκείνες τις διακριτές χωρικές δομές που καταστατικά βρίσκονται «*αλλού*», τις «*ετεροτοπίες*». Οι ετεροτοπίες, παρότι αποτελούν υλικούς, πραγματικούς και εν-τοπισμένους χώρους, στην πραγματικότητα συνιστούν ένα

⁶ όπ. αν. Harvey, D., 2005, σελ. 26-27. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «*υπάρχει μια αναγκαστική οριακότητα [liminality] της χωρικότητας καθαυτής, γιατί βρισκόμαστε αναπόδραστα τοποθετημένοι και στα τρία πλαίσια ταυτόχρονα, αν και όχι απαραίτητα εξίσου*».

⁷ «Για τους άλλους χώρους [Ετεροτοπίες]», κείμενο που παρουσίασε σε διάλεξη στον Κύκλο Αρχιτεκτονικών Ερευνών το 1967 και δημοσιεύτηκε πολύ αργότερα το 1984.

⁸ Foucault, M., 2012, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Αθήνα: Πλέθρον, σελ.255.

είδος αντι-χωροθεσιών, «όπου όλες οι άλλες πραγματικές χωροθεσίες που μπορούν να βρεθούν στο εσωτερικό του πολιτισμού, αναπαρίστανται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται»⁹ ταυτόχρονα. Όπως περιγράφει ο Foucault, οι ετεροτοπίες είναι σύμφυτες με τη συγκρότηση των κοινωνιών, έχουν συγκεκριμένη λειτουργία σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο και εμφανίζονται σε όλους τους πολιτισμούς. Παρότι, δεν παρουσιάζουν μια καθολική τυπολογία, αλλά λαμβάνουν διαφορετικές μορφές ανάλογα με την περίσταση, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο μεγάλες ομάδες: τις *ετεροτοπίες κρίσης*, που τοποθετούνται άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση κρίσης σε σχέση με την «κανονικότητα» της κοινωνίας, και τις *ετεροτοπίες παρέκκλισης*, που προορίζονται για τα άτομα των οποίων η συμπεριφορά αποκλίνει από τον απαιτούμενο «κανόνα» μιας κοινωνίας. Επειδή ακριβώς αποτελούν τόπους που εξυπηρετούν συγκεκριμένες λειτουργίες στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, οι ίδιες ετεροτοπίες μπορεί να ενεργοποιούνται διαχρονικά με πολύ διαφορετικό τρόπο. Αυτή η σχέση των ετεροτοπιών με τον χρόνο, πιο συγκεκριμένα με τη ρήξη του παραδοσιακού ανθρώπινου χρόνου, τις συνδέει με την έννοια της *ετεροχρονίας*. Βασικό χαρακτηριστικό, τέλος, των ετεροτοπιών είναι η δύσκολη πρόσβαση σε αυτές, η ύπαρξη ενός *συστήματος διάνοιξης και περίκλεισης* που τις καθιστά ταυτόχρονα αποκλεισμένες και διαπερατές.

Το ενδιαφέρον στην προσέγγιση των χωρικών θυλάκων του Foucault, είναι ότι ο χώρος δεν περιγράφεται σαν ένα είδος κενού πάνω στο οποίο εγγράφονται οι κοινωνικές σχέσεις, αλλά ως ένα σύστημα εσωτερικευμένων διακρίσεων και διαχωρισμών, που αρθρώνεται από συσχετισμούς και βρίθεται από ιδιότητες. Σε αυτήν την ταξινομητική συνάρθρωση του χώρου, οι ετεροτοπίες τοποθετούνται έξω από το «κανονικό», το «φυσιολογικό» και εν γένει το «κοινωνικό» με έναν ιδιότυπο τρόπο: ως κοινωνικές συνθήκες βρίσκονται εκτός της τάξης, αλλά ταυτόχρονα και εντός της, γιατί αποτελούν «ενεργό παράγοντα του ορισμού τούτης της τάξης»¹⁰. Ιδωμένες σε αυτήν την προοπτική, οι ετεροτοπίες δεν συνιστούν κομμάτια ενός διαρρηγμένου και τεμαχισμένου χώρου· αντίθετα, με αυτήν την προϋπόθεση τον καθιστούν δυναμικό και συνεχή και επιτρέπουν εννοιολογικές συνδέσεις με τη χωρική δομή του κέντρου κράτησης μεταναστριών/των της Αμυγδαλέζας που θα επεξεργαστώ στα επόμενα κεφάλαια. Άλλωστε ο Soja τις εντάσσει στη λογική του «*Thirding-as-Othering*»¹¹ και μας καλεί να τις διαβάσουμε σα μια οπτική των χώρων της αναπαράστασης του Lefebvre· σα μια εναλλακτική θεώρηση της χωρικότητας που αμφισβητεί άμεσα και αποδομεί τους συμβατικούς τρόπους σκέψης της γεωγραφίας. Θα συμφωνήσω, λοιπόν μαζί του, ότι οι ετεροτοπίες δεν αποτελούν

⁹ όπ. αν., Foucault, M., 2012, σελ. 260.

¹⁰ όπ. αν., Σταυρίδης, Σ., 2010, σελ. 218.

¹¹ Το «*Thirding-as-Othering*», στη λογική του οποίου ο Soja εντάσσει τις ετεροτοπίες, αποτελεί την συνεχή εισαγωγή νέων προοπτικών [“other-than”], σε αυτό που ονομάζει Τρίτο Χώρο [Thirdspace], ως διαρκή διαδικασία αποδόμησης δυαδικών και συμβατικών σημμάτων αντίληψης του χώρου. (βλ. Soja, E., 1996, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell, σελ. 60-70).

απλά «άλλους χώρους» που προστίθενται στη γεωγραφική φαντασία, αλλά «άλλους –από» [other-than] τους παγιωμένους και καθιερωμένους τρόπους να σκεφτόμαστε χωρικά¹².

Όλες αυτές οι διαφορετικές, μα τόσο αλληλοσχετιζόμενες χωρικές αναλύσεις, από την τριμερή διαλεκτική του Lefebvre, την τριμερή διαίρεση του Harvey, τις ετεροτοπίες του Foucault, τον χώρο των πολλαπλών τροχιών της Massey, τον χώρο στην αριστερή σκέψη των Βαΐου-Χατζημιχάλη, έως τους χώρους της εξαίρεσης του Agamben (που θα επεξεργαστώ παρακάτω), αποτελούν συγκλίνουσες οπτικές και εκφορές του *κοινωνικού χώρου*: του χώρου που αναζητά τα δικά του υλικά και συμβολικά σύνορα, του πραγματικού χώρου στον οποίο ζούμε.

Το σώμα ως πηγή αποκλεισμού

Το σώμα αποτελεί για εμάς τον πιο άμεσο χώρο που τοποθετούμαστε στην πραγματικότητα της πόλης και έχει υπάρξει αντικείμενο πολλών διαφορετικών φιλοσοφικών προσεγγίσεων. Το δικό μου ενδιαφέρον θα εστιάσει σε εκείνες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αμφισβήτησαν την για πολλούς μέχρι πρότινος μονοδιάστατη υλική του υπόσταση, μετατρέποντάς το από απλό «αντικείμενο» μελέτης, σε όχημα διερεύνησης σχέσεων εξουσίας και αλληλεπίδρασης. Σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, το σώμα δεν αντιμετωπίζεται ως «φυσικά» δεδομένο, στατικό, αμετάβλητο και παγιωμένο, αλλά τελεί διαρκώς υπό διαμόρφωση, αναδεικνύοντας την ενδεχομενικότητα που συναρτούν τα όρια του. Η αποσύνδεσή του από τη σφαίρα της φύσης και ο επανορισμός του ως μια μη παθητική επιφάνεια εγγραφής πολιτισμικών και κοινωνικών δεδομένων, μετατόπισαν τη συζήτηση από την άλλοτε δεδομένη υλικότητά του, στις διαδικασίες υλικοποίησης και στους τρόπους με τους οποίους «υλοποιείται». Το σώμα, έτσι νοούμενο, υπό διαρκή διαμόρφωση και πάντα σχετιζόμενο με τους μηχανισμούς ρύθμισης στους οποίους υπόκειται, ενέχει πολλές παράλληλες συνδέσεις με τον τρόπο που επιχείρησα να προσεγγίσω το χώρο ως μια έννοια που τελεί «*υπό κατασκευή*». Αυτό που θέλω να στηρίξω εδώ, είναι ότι ο τρόπος σύλληψης του χώρου στη ριζοσπαστική γεωγραφία, μπορεί να συμβάλει στην εμβάθυνση των αναλύσεων για το σώμα. Άλλωστε, το σώμα αποτελεί την πιο πρωτόλεια κλίμακα ανάλυσης χώρου, τον πρωταρχικό τρόπο που τοποθετούμαστε και αντιλαμβανόμαστε τη χωρικότητά μας στον κόσμο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Lefebvre:

¹² όπ. αν. Soja, E., 1996, σελ.162-163.

«Ο χώρος -ο χώρος μου- δεν είναι ένα πλαίσιο στο οποίο συνιστώ τη “διακειμενικότητα”: αντιθέτως, είναι πρώτα απ’ όλα το σώμα μου, και μετά είναι τα ομόλογα ή τα “άλλα” του σώματος μου, τα είδωλα ή οι σκιές του: είναι η μετατοπισμένη τομή μεταξύ αυτού που αγγίζει, διεισδύει, αποτελεί ή ωφελεί το σώμα μου από τη μία πλευρά, και όλων των υπόλοιπων σωμάτων από την άλλη. Για αυτό μας αφορούν [...] τα κενά και οι εντάσεις, οι επαφές και οι διαχωρισμοί.»¹³ (δική μου μετάφραση)

Υπό αυτήν την έννοια, δεν αρκεί απλά η διαπίστωση ότι το σώμα συνιστά ένα χώρο και άρα έχει αξία μια συζήτηση για τον «χώρο του σώματος». Πολύ μεγαλύτερη σημασία έχει η ανάδειξη «των κενών και των εντάσεων», «των επαφών και των διαχωρισμών», που επαναδιατυπώνουν τα όριά του και ταυτόχρονα αποκαλύπτουν την ασάφεια των διαστάσεων του. Πάντοτε εν-τοπισμένο χωρικά και κοινωνικά, το σώμα είναι αδύνατον να εξεταστεί παραβλέποντας τις χωρικές συνισταμένες που το νοηματοδοτούν και το διαμορφώνουν. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, στην παρούσα έρευνα η αναφορά στο σώμα θα σημαίνει το «χωρικό σώμα» [spatial body], που το αντιλαμβάνομαι «ως παράγωγο και ταυτόχρονα ως την παραγωγή του χώρου»¹⁴. το σώμα που γίνεται αντιληπτό μέσα από τη συσχέτισή του με άλλα κοινωνικά σώματα, μέσα από τις σχέσεις εξουσίας και μέσα από τις λογοθετικές πρακτικές που (από)νομιμοποιούν την κοινωνική του τοπο-θέτηση. Έτσι μελετώμενο, προσφέρεται ταυτόχρονα ως σημείο αφετηρίας και ως σημείο προορισμού κάθε χωρικής ανάλυσης.

Ακολουθώντας τη σκέψη των φεμινιστικών, μεταποικιοκρατικών και πολιτισμικών προσεγγίσεων και μέσα από την ανάλυση των διαδικασιών συγκρότησης της ταυτότητας, η συζήτηση για τον χώρο και τη χωρικότητα έδωσε έμφαση στην έννοια της «διαφοράς»¹⁵. Ειδικότερα, στάθηκε επίμονα κριτικά απέναντι στις κυρίαρχες ιστορικές και γεωγραφικές αναλύσεις, που αντιπροσωπεύουν μια αποκλειστικά δυτική σκοπιά, συντηρώντας υπόρρητα όχι μόνο την αντίληψη ενός ομοιογενούς και οικουμενικού χώρου αλλά και μιας ενιαίας εννόησης των ενσώματων υποκειμένων. Είναι σαφές, ότι όλες αυτές οι αναλύσεις, συχνά επικαλούμενες την αξία της καθολικότητας και της αντικειμενικότητας, διαμεσολαβούνται από συγκεκριμένα υποκείμενα και αναπτύσσονται μέσα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά συμφραζόμενα, αποτελώντας στην πραγματικότητα πολύ μερικές και τοπικές αναλύσεις· στην ουσία αντιπροσωπεύουν την οπτική του δυτικού, λευκού, αστού και ετεροφυλόφιλου άντρα¹⁶.

¹³ όπ. αν. Lefebvre, H., 1991 [1974], σελ 184.

¹⁴ όπ. αν. Lefebvre, H., 1991 [1974], σελ 194-195. Προσθέτοντας ότι «Το σώμα έτσι νοούμενο, [...], αμέσως υπόκειται στους καθοριστικούς παράγοντες του χώρου: συμμετρίες, αλληλεπιδράσεις, άξονες και επίπεδα, κέντρα και περιφέρειες, και συγκεκριμένες (χωροχρονικές) αντιθέσεις».

¹⁵ Για τη συμβολή της φεμινιστικής σκέψης στα ζητήματα χώρου βλ. και Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 2012, σελ. 210-223.

¹⁶ Massey, D., 2001[1998], *Φιλοσοφία και Πολιτικές της Χωρικότητας*, Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών/Παπασωτηρίου, σελ. 14 και στο Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 2012, σελ. 211, 222-223.

Η αποσταθεροποίηση της ομοιογένειας των ενσώματων αφηγήσεων υπήρξε καθοριστική στην εκ νέου σύσταση του ανθρωπογεωγραφικού χάρτη, που εμπλουτίζεται πλέον με όλες εκείνες τις βιωμένες εμπειρίες που είχαν αποκλειστεί. Πιστεύοντας, λοιπόν, ότι κάθε εγχείρημα παραγωγής γνώσης είναι κοινωνικά τοποθετημένο και ενσώματο, θα προσπαθήσω να συνδράμω σε αυτήν τη σύσταση του χάρτη, μελετώντας τον χώρο μέσα από [και προς] το αποκλεισμένο σώμα των μεταναστριών/των στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης· μέσα από αφηγήσεις που βρίσκονται στο «περιθώριο» της ζωής και μέσα από αναλύσεις που βρίσκονται στο «περιθώριο» των διαπραγματεύσεων για την παραγωγή των ορίων στην πόλη.

Εδώ, θα πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι και ο όρος «μετανάστρια/της» δεν αποτελεί μια ήδη διαμορφωμένη, καθολική και ομοιογενή κατηγορία. Τα ζητήματα του φύλου, της διαφορετικής εθνικότητας και των ιδιαίτερων χρονικών και χωρικών συνθηκών της μετανάστευσης¹⁷ αναδεικνύουν τη συνθετότητα στο εσωτερικό της κατηγορίας και τις ελλείψεις που προκύπτουν από μονολιθικές και υπεραπλουστευμένες αναλύσεις γύρω από το ζήτημα. Παρότι η εκτενής αποτύπωση της βεντάλιας των αναπαραστατικών αποχρώσεων της έννοιας «μετανάστρια/στης», δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας έρευνας, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι παραπάνω παράμετροι διαφοροποιούν τους τρόπους νοηματοδότησης και το είδος της σχέσης που αναπτύσσει το υποκείμενο της μετανάστευσης με το σώμα του και με τον χώρο. Ωστόσο, η γενικευμένη στις μέρες μας αναπαράστασή του ως «ξένο σώμα», ως σώμα «εκτός τόπου», καθιστά σε πολλές περιπτώσεις διαπραγματεύσιμα τα όρια αυτών των διαφοροποιήσεων.

Με ποιόν τρόπο, όμως, ορίζεται ένα σώμα -και άρα το σώμα των μεταναστριών/των που με ενδιαφέρει εδώ- ως σώμα «εκτός τόπου»; Προηγουμένως προσπάθησα να προσδιορίσω το σώμα σε μια διαδικασία υπό διαμόρφωση, ως μια συνθήκη ενδεχομενική στη συνάρτηση των ορίων της, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι η ανάληψη της ταυτότητας αποτελεί μια ελεύθερη επιλογή. Θα ήταν επιφανειακό να ισχυριστούμε ότι μια ταυτότητα στο «περιθώριο», μια ταυτότητα «εκτός τόπου», επιλέγει να είναι «εκεί». Η διαδικασία παραγωγής ταυτοτήτων σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται σε διπολικές ταξινομήσεις που συγκροτούν συγκεκριμένα αξιολογικά κριτήρια για τα όρια του σώματος, την υποτίμησή του, την ιεράρχησή του και επομένως τη χωρική του τοποθέτηση. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, η εκτόπιση του μεταναστευτικού σώματος, που αποτελεί και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου, δομείται πάνω σε κανονιστικά σχήματα δίπολων, όπως: Δύση/Ανατολή, καθαρός/μιαρός, πολιτισμένος/απολίτιστος, χρήσιμος/περιττός, νόμιμος/παράνομος ή λαθραίος,

¹⁷ Αναφέρομαι στις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου κύματος μετανάστευσης στην Ελλάδα. Αν θα μπορούσε να τεθεί και μια τρίτη χωροχρονική τομή θα ήταν οι μετακινήσεις που έχουν συντελεστεί στην περίοδο της κρίσης.

κατάλληλος/ακατάλληλος κ.α. Άλλωστε, η ίδια η ταυτότητα του «καθαρού» - «δυτικού», για παράδειγμα, θα είχε ασαφή όρια, αν δεν είχε ως προσδιοριστική αναφορά της την ύπαρξη ενός «μιαρού» - «αλλοδαπού» και σε μια τέτοια πιθανή απουσία, σίγουρα θα είχε εφεύρει άλλες κατηγοριοποιήσεις ή άλλα «διακριτικά» γνωρίσματα για να ενδυναμωθεί διαφοροποιούμενη. Το σώμα της/του μετανάστριας/τη, λοιπόν, δεν μπορεί να εννοηθεί ως ένας «ουδέτερος τόπος», από τη στιγμή που η ίδια «η συγκρότηση των δυτικών ταυτοτήτων στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μια διχοτομική έννοια του “φυλετικοποιημένου άλλου”»¹⁸.

Πέρα από την επισήμανση ότι το σώμα των μεταναστριών/των συνιστά ένα σώμα «εκτός τόπου», μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει η διερεύνηση των πολλαπλών διαδικασιών μέσα από τις οποίες εκ-τοπίζεται και αξιολογείται ως «περιττό». Τα αναλυτικά σχήματα εξουσίας και διαχείρισης του σώματος, όπως αναπτύχθηκαν στη φουκωική σκέψη, θα αποτελέσουν βασικό εργαλείο επεξεργασίας αυτού του ερωτήματος στην παρούσα έρευνα. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Foucault, η κατασταλτική και νομική αναπαράσταση της εξουσίας, δομημένη απλά σε μηχανισμούς απαγόρευσης, αποκλεισμού και απόρριψης, είναι ανεπαρκής· όχι μόνο γιατί τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν περισσότερο καταληκτικές μορφές της αλλά και γιατί συνιστούν τον «κώδικα με τον οποίο παρουσιάζεται και επιβάλλει η ίδια να τη στοχαζόμαστε»¹⁹. Αντίθετα, προτείνει μια «αναλυτική της εξουσίας» που επικεντρώνεται στην πολλαπλότητα των σχέσεων δύναμης, στη σύνθετη στρατηγική της εντός μιας δεδομένης κοινωνίας, και στον πλούτο των εργαλείων που την προσδιορίζουν. Πρόκειται, δηλαδή, για τη σύλληψη μιας εξουσίας παραγωγικής, ευέλικτης, τακτικά αποτελεσματικής και πανταχού παρούσας. Για τον Foucault, η εξουσία αυτή εδραιώνεται επί της ζωής από τον 17^ο αιώνα, όταν η κυριαρχία της γίνεται πλέον και «σωματική» υπόθεση με δύο βασικές μορφές: την ανατομοπολιτική του ανθρώπινου σώματος που επικεντρώθηκε στο σώμα ως μηχανή και λίγο αργότερα τη βιοπολιτική του πληθυσμού, που επικεντρώνεται στο σώμα-είδος²⁰. Σε αυτές τις δύο κατευθύνσεις εγκαθιδρύεται η «εποχή μιας βιοεξουσίας», που στηρίζεται στην καθυπόταξη των σωμάτων και στη ρύθμιση των πληθυσμών. Είναι η εποχή όπου το σώμα εισέρχεται σε ένα πεδίο δυνάμεων «που μπορούν να τροποποιηθούν και έναν χώρο όπου μπορούν να κατανεμηθούν με βέλτιστο τρόπο»²¹. Σε ένα πεδίο, δηλαδή, πολιτικών τεχνικών και στρατηγικών ρύθμισης, που ως ιστορικό του αποτελέσμα έχει την κανονικοποιητική κοινωνία στην οποία ζούμε.

¹⁸ Μακρυνιώτη, Δ., 2004, *Τα όρια του σώματος*, Αθήνα: Νήσος, σελ. 47.

¹⁹ Foucault, M., 2012 [1976], *Η ιστορία της σεξουαλικότητας: Ι.Η Βούληση για γνώση*, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Αθήνα: Πλέθρον, σελ. 105.

²⁰ όπ. αν. Foucault, M., 2012 [1976], σελ. 162.

²¹ όπ. αν. Foucault, M., 2012 [1976], σελ. 166.

Ο Foucault, λοιπόν, προτείνει έναν αναλυτικό διαχωρισμό μεταξύ του βιοπολιτικού και του κυρίαρχου δικαιο-θεσμικού μοντέλου εξουσίας, που καταρρίπτει βέβαια τη σύλληψή τους με όρους χρονολογικής διαδοχής, αλλά αναγνωρίζει τη σύμπραξή τους ως καθαρά νεωτερικό φαινόμενο του δυτικού κράτους. Ο Giorgio Agamben, προχωρώντας τη φουκωική ανάλυση, αναζητά τις κρυμμένες αρθρώσεις μεταξύ αυτών των δύο εννοιών και υποστηρίζει ότι είναι αδύνατο να διαχωριστούν αναλυτικά τα δύο πεδία εξουσίας, γιατί η παραγωγή του βιοπολιτικού σώματος όχι μόνο εντοπίζεται στις απαρχές της κυρίαρχης εξουσίας, αλλά συνιστά αρχέγονο πυρήνα και πρωταρχική δραστηριότητά της²². Η βαθιά σύνδεση μεταξύ βιολογικής ζωής και κυρίαρχης εξουσίας, εντοπίζεται στο έργο του στην αμφισημία της ζωής του «αερού ανθρώπου» (*homo sacer*), μιας σκοτεινής και αινιγματικής φιγούρας του αρχαϊκού ρωμαϊκού δικαίου. Η ζωή του *homo sacer* συνιστά μια διττή κατάσταση εξαίρεσης, αφού αποτελεί τη ζωή που είναι ταυτόχρονα *φονεύσιμη και άθυτη* τη ζωή, δηλαδή, που απαγορεύεται να θυσιαστεί, αλλά μπορεί να αφαιρεθεί από οποιονδήποτε χωρίς να θεωρείται ότι έχει διαπράξει ανθρωποκτονία²³. Με αυτήν την έννοια η ζωή του *homo sacer* αναπαριστά μια οριακή κατάσταση ζωής, μια «*γυμνή ζωή*»²⁴ που είναι εγκλωβισμένη στην κυρίαρχη εξαίρεση και ταυτόχρονα εκτεθειμένη στον θάνατο. Όσο προχωράει, όμως, η κυρίαρχη εξαίρεση και μετατρέπεται σε κανόνα, η γυμνή ζωή περιλαμβάνεται στην τάξη μέσω του αποκλεισμού της, με τέτοιο τρόπο ώστε «*αποκλεισμός και περίληψη, εξωτερικό και εσωτερικό, [...], δίκαιο και γεγονός να εισέρχονται σε μια ζώνη μη αναγώγιμης αδιαφορίας*»²⁵. Μέσω ακριβώς αυτού του περιληπτικού αποκλεισμού που περιγράφει ο Agamben, η γυμνή ζωή κατέχει έναν εξέχοντα πολιτικό ρόλο, γιατί συνιστά την καταστατική συνθήκη της ίδιας της πολιτικής σφαίρας και το έδαφος πάνω στο οποίο εδραιώνεται η κυρίαρχη εξουσία.

Αυτή η συμπερίληψη της γυμνής ζωής του *homo sacer* στην πολιτική διάσταση ως ιδρυτική της πράξης, παραπέμπει στην έννοια του «*αποκείμενου*» (*ab-jectio*), ενός σώματος, δηλαδή, που δεν είναι ούτε υποκείμενο ούτε αντικείμενο, αλλά αποτελεί μια μετέωρη ύπαρξη στο μεταίχμιο αυτών των δύο εννοιών. Συνιστώντας μια έννοια-όριο, λοιπόν, το αποκείμενο συμβολίζει το απορριφθέν σώμα που μέσω μιας μήτρας κοινωνικών αποκλεισμών οριοθετεί και παγιώνει την επικράτεια του υποκειμένου²⁶. Με άλλα λόγια, η παραγωγή μιας επικράτειας αποκείμενων όντων, που αποβάλλονται ως «μη φυσιολογικά», «μη κανονικά», «μη

²² Agamben, G., 2005 [1995], *Homo Sacer, Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Τσιαμούρας Π., Αθήνα: Scripta, σελ. 25.

²³ όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ.117-121

²⁴ Επηρεασμένος από το έργο του Benjamin, όπου η «*γυμνή ζωή*» (*bloss Leben*), αναπαρίσταται ως φορέας του δεσμού μεταξύ βίας και δικαίου (βλ. Agamben, G., 2005, σελ. 111).

²⁵ όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ.28.

²⁶ Για την εκτενέστερη ανάλυση του «*αποκείμενου*» και της «*αποκειμενοποίησης*» βλ. Butler, J., 2004, «*Σώματα που έχουν σημασία, σχετικά με τα όρια του φύλου στο λόγο*», στο *Τα όρια του σώματος*, σελ.183-184, 200, αλλά και στο Αθανασίου, Α., 2007, *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, σελ. 97-135.

κοινωνικά», συνιστά αυτό το καταστατικό εξωτερικό που αποτελεί τη θεμελιώδη συνθήκη συγκρότησης και επικράτειας του ίδιου του «φυσιολογικού», του «κανονικού», και του «κοινωνικού» αντίστοιχα. Με βάση αυτή τη συνθήκη, η έννοια του αποκείμενου εδώ, παρουσιάζει πολλές παράλληλες συνδέσεις με τη χωρική δομή των ετεροτοπιών του Foucault, όπως προσπάθησα να την περιγράψω στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Butler χρησιμοποιεί χωρικές έννοιες/σημάνσεις για να περιγράψει το αποκείμενο, τοποθετώντας το στη «ζώνη του μη οικήσιμου».

«Το αποκείμενο προσδιορίζει [...]εκείνες τις «αβίωτες» και «μη οικήσιμες» ζώνες της κοινωνικής ζωής, οι οποίες εντούτοις οικίζονται πυκνά από εκείνους που δεν απολαμβάνουν το στάτους του υποκειμένου, αλλά η διαβίωση τους, υπό την επιγραφή της «αβίωτης», απαιτείται για να περιγράψει τα όρια της επικράτειας του υποκειμένου. Αυτή η ζώνη του μη οικήσιμου θα συνιστά το προσδιοριστικό όριο της επικράτειας του υποκειμένου θα συνιστά εκείνο τον τόπο έντρομης ταύτισης εναντίον του οποίου -και δυνάμει του οποίου- η επικράτεια του υποκειμένου θα περιγράφει τα όρια της δικής της αξίωσης για ζωή»²⁷.

Οι μετανάστριες/τες τοποθετούνται ακριβώς σε αυτήν την «έννοια - όριο». Ωστόσο, η έννοια του «ξένου» ενέχει χωρικές συνδηλώσεις και απολαμβάνει ένα μοναδικό προνόμιο, αφού αποτελεί τον απαγορευμένο τόπο «πάνω στον αποκλεισμό του οποίου θεμελιώνεται η πόλη των ανθρώπων»²⁸. Ας δούμε, όμως, μέσα από ποιες διευθετήσεις οικοδομείται αυτός ο αποκλεισμός στην πόλη· την πόλη της εξαίρεσης, όπως την προσεγγίζω παρακάτω.

Η πόλη της εξαίρεσης

Παραπάνω προσπάθησα να περιγράψω τη ζωή των μεταναστριών/των ως μια οριακή κατάσταση ζωής και να στηρίξω ότι για να τη διερευνήσουμε ως τέτοια, θα πρέπει να ανατρέξουμε σε αναλυτικά σχήματα εξουσίας και στους πολλαπλούς ρυθμιστικούς μηχανισμούς στους οποίους υπόκειται. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό που τη μετατρέπει στο «αποκηρυγμένο περιθώριο της τάξης του πολιτικού» και «αυτό που την καθιστά [τελικά] πολιτική, είναι ο αποκλεισμός της από την πόλη»²⁹. Το ζήτημα, λοιπόν, είναι να αντιληφθούμε ότι η πόλη δεν αποτελεί ένα εξιδανικευμένο πλαίσιο συνύπαρξης διαφορετικότητας, αλλά το αποτέλεσμα άνισων κοινωνικών σχέσεων και αντικρουόμενων δυνάμεων, που συνιστούν καθοριστικούς παράγοντες σχηματισμού των ορίων της. Η

²⁷ όπ. αν. Butler, J., 2004, σελ.183-184.

²⁸ όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ.26.

²⁹ όπ. αν., Αθανασίου, Α., 2007, σελ.15.

διαπίστωση της Massey ότι «ο χώρος της πόλης είναι το προϊόν σύγκρουσης»³⁰, φανερώνει την πόλη που αρθρώνεται μέσα από ρητές και υπόρρητες μορφές οικονομικών, ιδεολογικών, μα πάνω απ' όλα κοινωνικών περιφράξεων· την *πόλη της εξαίρεσης*, όπως την ονομάζω εδώ. Επισημαίνοντας τη συμφυή σχέση της πόλης με την περίφραξη, ο Pirenne ανατρέχει στις αρχικές της σημάνσεις και αναφέρει ότι οι λέξεις που στα σύγχρονα αγγλικά [town] και στα σύγχρονα ρώσικα [gorod] σημαίνουν πόλη, παλιότερα σήμαιναν περίφραξη³¹.

Παρότι, όμως, η περίφραξη αποτελεί εννοιολογική αφετηρία του σχηματισμού της πόλης, είναι γεγονός ότι η νεοφιλελεύθερη αστική διαδικασία των τελευταίων χρόνων παράγει συνεχώς νέες συνθετότερες μορφές περιφράξεων που αναδιαρθρώνουν σημαντικά τον χώρο της πόλης, υπενθυμίζοντάς μας ότι το κεφάλαιο περιφράσσει διαρκώς με νέους όρους. Όπως επισημαίνει ο De Angelis, σημαντικό σφάλμα της παραδοσιακής μαρξιστικής γραμματείας είναι ότι θεωρεί το ζήτημα των περιφράξεων, και άρα την «πρωταρχική συσσώρευση», ως καταγωγικό σημείο και προϋπόθεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης που τοποθετείται στον χρόνο. Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία, οι περιφράξεις -θεωρούμενες ως ήδη εγκαθιδρυμένες και ολοκληρωμένες- μπαίνουν στο περιθώριο της θεωρίας του μαρξιστικού λόγου, με αποτέλεσμα να εξετάζονται μονάχα τα ζητήματα της «λογικής του κεφαλαίου»³². Ωστόσο, ο νεοφιλελευθερισμός προχωράει διαρκώς σε «νέες περιφράξεις», αποδεικνύοντάς μας ότι η πρωταρχική συσσώρευση, η «*συσσώρευση μέσω της αποστέρησης-εκτόπισης*»³³ όπως την ονομάζει ο Harvey, είναι μια διαρκής διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, γιατί το κεφάλαιο δεν πρόκειται να παραιτηθεί από τις προσπάθειες «*αποικισμού [...] σε νέες σφαίρες και διαστάσεις της ζωής*»³⁴.

Και πράγματι τα τελευταία χρόνια, οι συνεχείς ιδιωτικοποιήσεις του δημόσιου πλούτου και των δημόσιων αγαθών, η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση του δημόσιου χώρου, η όλο και πιο έντονη χρήση συστημάτων ασφαλείας και επιτήρησης, η αυξανόμενη συχνότητα εμφάνισης περιφραγμένων κοινοτήτων [gated communities], οι ληστρικές επιβολές φορολογίας στο πεδίο της κατοικίας είναι μερικές μόνο από τις πρακτικές της νεοφιλελεύθερης γραμματικής, που δεν μετασχηματίζουν απλά τον αστικό ιστό, αλλά επαναδιατυπώνοντας διαρκώς συγκεκριμένες δυνατότητες χωρικότητας μέσα στην πόλη, ορίζουν όλο και πιο επιλεκτικές κατηγορίες κατοίκων. Ωστόσο, συχνά γίνεται αναφορά μονάχα σε περιφράξεις που αρθρώνονται με οικονομικούς όρους, παραβλέποντας το γεγονός

³⁰ Αναφορά στη Deutsche στο όπ. αν., Massey, D., 2008 [2005], σελ. 252.

³¹ Pirenne, H., 2003 [1927], *Οι πόλεις του Μεσαίωνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ.77.

³² De Angelis, M., 2013, *Κοινά, Περιφράξεις και Κρίσεις*, μτφρ. Παπάζογλου Μ., Τσαβδάρογλου Χ., Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων, σελ.43-44.

³³ Harvey, D., 2003, *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.

³⁴ όπ. αν., De Angelis, M., 2013, σελ. 53.

ότι όλο και περισσότεροι τομείς συναρθρώνονται γύρω από την κατασκευή τους. Είναι αναγκαία, λοιπόν, η επέκταση της έννοιας των περιφράξεων σε εκείνες τις περιοχές όπου ο νεοφιλελευθερισμός συσφίγγει με μεγαλύτερη ένταση τους δεσμούς του με τις βιοπολιτικές πρακτικές, αναπαράγοντας διαρκώς νησίδες κοινωνικής χειραγώγησης και εγκατάλειψης στον αστικό ιστό. Η εμβάθυνση *«των διαδικασιών των ατελείωτων περιφράξεων»*, λειτουργεί καθημερινά σε επίπεδο ζωής, σε πολλαπλές κλίμακες ανάλυσης δημιουργώντας νέες μακρογεωγραφίες και μικρογεωγραφίες, τόσο στον χώρο της πόλης όσο και *«στο εσωτερικό, στη “γενετική ενδοχώρα” του ανθρώπινου σώματος»*³⁵.

Η συγκυρία της οικονομικής κρίσης που βιώνουμε τα τελευταία χρόνια, ακολουθεί ακριβώς αυτή τη σύνθετη διαδικασία εδραίωσης νέων μορφών συνόρων στην καθημερινότητα της πόλης, πολλαπλασιάζοντας διαρκώς τους συνδέσμους μεταξύ βιολογίας και πολιτικής. Δεν είναι τυχαίο ότι για κάποιες θεωρητικές αναλύσεις η Ελλάδα της οικονομικής κρίσης εισέρχεται σε μια νέα κοινωνική οντολογία, περνώντας εσπευσμένα *«από τον πρωτόγονο στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό παρακάμπτοντας λίγο πολύ τη νεωτερική του φάση»*³⁶. Ωστόσο στη διαπίστωση αυτή εμπεριέχονται όλες οι διαστάσεις του νεοφιλελεύθερου ορθολογισμού, ο οποίος δεν αποτελεί μόνο οικονομική πολιτική και τρόπο διακυβέρνησης, αλλά μορφή υποκειμενοποίησης, συγκρότησης πολιτικών ταυτοτήτων και εκ νέου οργάνωσης της ιδιότητας του πολίτη, του κοινωνικού και του ανθρώπινου. Η πιο επιθετική εκφορά του συμπυκνώνεται στις εγγυήσεις των εκπροσώπων της επερχόμενης κυβέρνησης για *«επιστροφή στην κανονικότητα»* και *«επάνοδο στην ομαλότητα»*, που αναπαράγονταν διαρκώς τα τελευταία χρόνια σε άρθρα εφημερίδων και αναλύσεις τηλεοπτικών καναλιών. Οι υποσχέσεις αυτές υποκρύπτουν δύο συστατικές προϋποθέσεις διαχείρισης των κρίσεων με βιοπολιτικές απολήξεις.

Στο πρώτο επίπεδο ανάλυσης, η υπόσχεση για μια επικείμενη *«κανονικότητα»*, δηλώνει υπόρρητα ότι η οικονομική κρίση αποτελεί μια κατάσταση *«μη κανονική»*, μια κατάσταση εξαίρεσης. Μια *«προσωρινή»*, δηλαδή, συνθήκη που όχι απλά πρέπει να ξεπεραστεί επειγόντως, αλλά δυνάμει αυτής της αναγκαιότητας *«τίποτα δεν μπορεί να υπονομεύσει την πορεία προς τη σταθερότητα»*³⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, η *«κανονικότητα»* και η *«εθνική σωτηρία»* κηρύσσονται *«εθνικός στόχος»* και η οικονομική κρίση μετασχηματίζεται σε μια κατάσταση *«έκτακτης ανάγκης»*. Ωστόσο, η *«ανάγκη»* συνιστά περισσότερο μια έννοια

³⁵ Jeffrey, A., McFarlane, C., Vasudevan, A., 2012, «Rethinking Enclosure: Space, Subjectivity and the Commons», *Antipode*, Vol. 44, Issue 4.

³⁶ Δουζίνας, Κ., 2011, *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, Ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 60.

³⁷ Συχνά χρησιμοποιούμενη έκφραση από πολλούς εκπροσώπους της επερχόμενης κυβέρνησης καθ' όλη τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης.

ανοιχτή σε ερμηνείες που σχετίζονται με υποκειμενικές κρίσεις, παρά μια έννοια προσδιοριζόμενη με αντικειμενικά κριτήρια: όπως μας υπενθυμίζει ο Agamben, «*επίγουσες και έκτακτες είναι μόνο οι καταστάσεις που κηρύσσονται ως τέτοιες*»³⁸. Εδώ, θα πρέπει να αποσαφηνιστεί, ότι οι παρατηρήσεις μου δεν ενέχουν προθέσεις υποβάθμισης της σημασίας της κρίσης και των δυσχερών επιπτώσεων που επιφέρει σε επίπεδο ζωής και καθημερινότητας. Αυτό που προσπαθώ να στηρίξω είναι ότι η διαρκής αναπαράστασή της ως «έκτακτη ανάγκη» την εντάσσει σε μια οριακή κατάσταση, σε ένα παράδοξο «*κατώφλι αδιαφορίας*» όπου η αναστολή του ισχύοντος νόμου δε συνεπάγεται την κατάργησή του και η ζώνη ανομίας που εγκαθιδρύεται δεν είναι ανεξάρτητη από την έννομη τάξη³⁹. Σε αυτή τη ζώνη απροσδιοριστίας όλα καθίστανται εκ νέου εφικτά. Και πράγματι, οι «έκτακτες» τροποποιήσεις στη νομοθεσία που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια με το πρόσχημα της προσωρινής εξαίρεσης και της επιτακτικής αναγκαιότητας, ουσιαστικά αποτελούν μια τεχνική διακυβέρνησης. Αποτελούν, δηλαδή, μια επίπλαστη συνθήκη, καθόλου προσωρινή αλλά μόνιμη, που με την επίφαση της αναγκαιότητας ισχυροποιεί σταδιακά τις εξουσίες της κυβέρνησης και υφαρπάζει τα δικαιώματα των πολιτών. Αυτή η «αναγκαιότητα» για επιστροφή στην πρότερη «κανονικότητα», νομιμοποιεί παράπλευρες ανθρώπινες απώλειες και επιτρέπει τη στοχοποίηση συγκεκριμένων υποκειμένων μέσα στην πόλη που κρίνει ότι «*απειλούν*» την «εθνική ασφάλεια» και «*αναχαιτίζουν*» την πορεία προς την «εθνική σωτηρία». Το συχνά χρησιμοποιούμενο επιχείρημα ότι όλες αυτές οι διαρθρωτικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις «*θα έπρεπε να είχαν συντελεστεί εδώ και δεκαετίες*», καθιστά σαφές ότι η κρίση αποτελεί την πιο εύκολη πρόφαση για να «*καταστραφεί το κοινωνικό συμβόλαιο της μεταπολίτευσης*»⁴⁰.

Σε δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, οι υποσχέσεις για επιστροφή στην «κανονικότητα» επιβεβαιώνουν την παραγωγική σημασία της κρίσης. Η κρίση, εδώ, δεν αποτελεί μεταβατικό στάδιο επανόδου στην ομαλότητα, αλλά μέσο επιβολής μιας διάχυτης κανονικότητας μέσα στην πόλη: μια «*μηχανή εμπέδωσης μιας κρίσιμης κανονικότητας*»⁴¹, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Αθανασίου. Σε αυτήν τη συγκυρία, η αναπαράσταση μιας πόλης σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, σημαίνει την πόλη όπου η εξαίρεση γίνεται κανόνας, και εκεί με τη σειρά του ο κανόνας δύναται να παράγει ποικίλες εξαιρέσεις⁴². Άλλωστε, ο διάχυτος ρατσιστικός

³⁸ Agamben, G., 2013β [2003], *Κατάσταση εξαίρεσης, Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μτφρ. Οικονομίδου Μ., Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, σελ. 54. Στο ίδιο ανατρέχει στη διατύπωση του Carl Schmitt, που αναφέρει ότι «*κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης*», σελ. 11.

³⁹ όπ. αν., Agamben, G., 2013β [2003], σελ. 45.

⁴⁰ όπ. αν. Δουζίνας, Κ., 2011, σελ. 85.

⁴¹ όπ. αν., Αθανασίου, Α., 2012, σελ. 56.

⁴² Δανεισμένο από τη σημείωση για τα «*μολυβένια χρόνια*» στην Ιταλία: «*άπαξ και η εξαίρεση μετατραπεί σε κανόνα, ο κανόνας μετατρέπεται σε σύνολο εξαιρέσεων*», στο Barricada Antifa, 2014, *Κατάσταση Εξαίρεσης, Από τις αντιτρομοκρατικές νομοθεσίες στα σύγχρονα στρατόπεδα συγκέντρωσης*, σελ. 28.

λόγος των τελευταίων χρόνων διαμορφώνει στο συλλογικό φαντασιακό μια σειρά χωρικών νοηματοδοτήσεων και θέτει τις προδιαγραφές που ορίζουν ποιες ζωές έχουν αξία και ποιες πρέπει να αποβάλλονται ως περιττές· παράγει ιδεολογικές νόρμες ορισμού της ταυτότητάς μας «σε αντιδιαστολή με τους λαθραίους «άλλους» και σε συμφωνία με τις προαιώνιες αξίες της εθνικής, έμφυλης και οικογενειακής ομοθυμίας»⁴³. Στο όνομα, λοιπόν, μιας αφηρημένης ανάγκης για «εθνική ασφάλεια», η πόλη της εξαίρεσης επιτηρεί τα σύνορά της και εφευρίσκει τρόπους για περαιτέρω αποκλεισμούς μέσω περικλειστων συνόρων στο εσωτερικό της, με πιο αντιπροσωπευτικό το παράδειγμα των κέντρων κράτησης μεταναστριών/των και προσφύγων. Η συνολική ενοχοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και της προηγούμενης νοοτροπίας της για τη σημερινή κατάσταση της κρίσης, που προβάλλεται διαρκώς από μια σημαντική μερίδα του κυρίαρχου λόγου, έπρεπε να αναζητήσει τους δικούς της αποδιοπομπαίους τράγους μέσα στην πόλη. Στη μεταβίβαση αυτής της ενοχής, το μεταναστευτικό σώμα λειτουργεί ευεργετικά, αφού μπορεί ταυτόχρονα να θεωρηθεί υπεύθυνο για την ανεργία, τρομακτικό για την ασφάλεια και απειλητικό για τις ασθένειες.

Το γεγονός ότι η μετανάστευση σήμερα δεν αποτελεί πρωτοφανές φαινόμενο για την Ελλάδα, εγείρει ερωτήματα σχετικά με την απαρχή αυτής της εξαίρεσης που αναπτύσσει την πιο επιθετική της μορφή στην περίοδο της οικονομικής κρίσης. Για να διερευνηθεί το έδαφος πάνω στο οποίο εδραιώθηκε η εξαίρεση του μεταναστευτικού σώματος, απαιτείται μια σύντομη χωροχρονική αποτύπωσή του στην πόλη της Αθήνας. Η πρόσφατη δήλωση για «ανακατάληψη της πόλης από τους λαθρομετανάστες»⁴⁴, παραβλέπει το γεγονός ότι η απαξίωση των κεντρικών γειτονιών της Αθήνας, που πρέπει πρωτίστως να «ανακαταλάβουμε», δεν είναι αποτέλεσμα της εγκατάστασης των μεταναστριών/των σε αυτές, αλλά συνδυασμός των πολιτικών πρακτικών που προηγήθηκαν και της παλιότερης ακμάζουσας πορείας της μεσαίας τάξης. Μετά από μια έντονη περίοδο αστικοποίησης, προωθούνται ήδη από τη δεκαετία του '70 εκτεταμένες πολιτικές αποκέντρωσης που έχουν ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση του νεανικού κυρίως πληθυσμού στα προάστια και τη σταδιακή δημιουργία ενός σημαντικού ποσοστού εγκαταλελειμμένου κτιριακού αποθέματος στις κεντρικές γειτονιές της Αθήνας. Στις επόμενες δεκαετίες, τα στεγαστικά δάνεια αρχίζουν να γίνονται προσιτά σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, η αγοραστική δύναμη των ακινήτων σταδιακά αυξάνεται και η συνεπακόλουθη αύξηση των τιμών τους στα προάστια της πόλης είναι αναπόφευκτη. Η υποτίμηση των κεντρικών γειτονιών και η συνεπαγόμενη προσφορά φθηνότερων ενοικίων σε αυτές, αποτελούν βασικό παράγοντα προσέλκυσης των μεταναστριών/των του πρώτου κύματος, οι οποίες/οι με την παρουσία τους στον αστικό χώρο

⁴³ όπ. αν., Αθανασίου, Α., 2012, σελ. 26.

⁴⁴ Προεκλογικές δηλώσεις του Α. Σαμαρά τον Μάρτιο του 2012.

τόνωσαν την αγορά ενοικίασης διαμερισμάτων που μέχρι πρότινος ήταν σε αχρηστία. Συνεπώς, τη δεκαετία του '90 το μεταναστευτικό σώμα αναπόφευκτα τοπο-θετείται στο κέντρο της πόλης, σε αντίθεση με την περίοδο της οικονομικής κρίσης που εκ-τοπίζεται στα όρια της και μέσα σε κέντρα κράτησης. Αυτή η μεταλλαγή στη χωρική του τοποθέτηση και στη νοηματοδότησή του μέσα στην πόλη, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη διερεύνηση της διαδικασίας πάνω στην οποία δομείται σήμερα η εξαίρεσή του. Πιο συγκεκριμένα, στην τάση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια όλες οι διαφορετικές εκφάνσεις της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που βιώνουμε, να αποδίδονται σε ζητήματα κρίσης του κέντρου της πόλης⁴⁵ και άρα υπόρρητα στο μεταναστευτικό σώμα που κατοικεί εκεί.

Βέβαια θα πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι παρότι η εκ-τόπιση του μεταναστευτικού σώματος λαμβάνει στην περίοδο της οικονομικής ύφεσης την πιο ακραία μορφή της, δεν αποτελεί αποκλειστικό φαινόμενό της. Η παρουσία των μεταναστριών/των στον αστικό ιστό δεν έλαβε χαρακτηριστικά κοινωνικής ενσωμάτωσης ούτε τις προηγούμενες δεκαετίες· αντιθέτως, δομήθηκε με διαφορετικούς όρους εξαίρεσης, μέσω της επιβολής ενός αφομοιωτικού μοντέλου συνύπαρξης που στηριζόταν σε οικονομικά κίνητρα. Είναι γεγονός ότι οι μετανάστριες/τες των προηγούμενων χρόνων αποτέλεσαν ένα εφεδρικό εργατικό δυναμικό ιδιαίτερα προσοδοφόρο για την ελληνική παραγωγική βάση, όσο κι αν η εργασία τους παραμένει μέχρι σήμερα για πολλούς αόρατη. Η πρόσληψη χωρίς εργασιακά και πολλές φορές χωρίς κοινωνικά δικαιώματα (όπως η ρευστότητα των ωραρίων, η απλήρωτη εργασία, η έλλειψη ασφάλισης και γενικότερα τα καθεστάτα ελαστικής και άτυπης εργασίας), ήταν μερικά από τα εργασιακά χαρακτηριστικά που το νεοεισελθέν εργατικό δυναμικό ήταν σε θέση να προσφέρει και πάνω στα οποία αρθρωνόταν τότε η πόλη της εξαίρεσης. Σχηματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το μεταναστευτικό σώμα⁴⁶ περιθωριοποιείται σήμερα σε κέντρα κράτησης και αξιολογείται ως περιττό, μετά την αθρόα εκμετάλλευσή του στις πρότερες περιόδους της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας και της άνθισης του κατασκευαστικού τομέα, που ξεκινούν από τις δεκαετίες της αντιπαροχής και της αυθαίρετης δόμησης και

⁴⁵ Βλ. και Μαντουβάλου, Μ., 2007, *Ανέκδοτα κείμενα, ένα βιβλιαράκι για τη Μαίρη Μαντουβάλου*, Αθήνα: Ο Πολίτης, σελ. 31-40.

⁴⁶ Εδώ αναφέρομαι περισσότερο στον τρόπο που αναπαρίσταται το μεταναστευτικό σώμα μέσα στον χρόνο, γιατί υπάρχουν πλέον διαφοροποιήσεις στον τρόπο που νοηματοδοτούνται οι μετανάστριες/τες που εισέρευσαν με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και το άνοιγμα των συνόρων σε σχέση με τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς που εμφανίζονται τα επόμενα χρόνια. Έχει αξία να αναφερθεί, όμως, ότι και αυτές οι διακρίσεις ακουμπάνε σε αφομοιωτικά μοντέλα κανονικότητας, αφού εν πολλοίς επικαλούνται τη συμβατότητα πολιτισμικών προτύπων με το πρώτο κύμα μετανάστευσης, την αξία της οικογένειας που οι περισσότερες/οι έχουν πλέον δημιουργήσει και την εργασία που ήταν σε θέση να προσφέρουν σε περιόδους οικονομικής ακμής. Βλ. και Ψαλλιδάκη, Τ., 2012, *Η συνύπαρξη των μεσαίων στρωμάτων με τις/τους μετανάστριες/τες ως απόρροια μετασχηματισμών στην παραγωγική βάση, μελέτη περίπτωσης Σταθμού Λαρίσης*, εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Πολεοδομία-Χωροταξία».

κορυφώνονται στα έργα των ολυμπιακών αγώνων το 2004. Μετά την εκτεταμένη εκμετάλλευση των μεταναστριών, που λειτούργησαν ως φθηνό εργασιακό απόθεμα στην παροχή υπηρεσιών οικιακής φροντίδας, καλύπτοντας το «κενό» που δημιούργησε η συνεχώς αυξανόμενη συμμετοχή των Ελληνίδων στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια της δημόσιας παροχής κοινωνικών υπηρεσιών⁴⁷.

Μέσα από αυτές τις χρονικά μεταβαλλόμενες σημάνσεις του σώματος των μεταναστριών/των, γίνεται αντιληπτό ότι η απόφαση για τη γυμνή ζωή και οι τρόποι με τους οποίους περιθωριοποιείται είναι μια διαδικασία μεταβαλλόμενη, που δεν περιορίζεται σε ένα συγκεκριμένο απαγορευμένο τόπο και μια συγκεκριμένη απορριφθείσα κατηγορία. Αυτό που θέλω να στηρίξω, εδώ, είναι ότι η προοδευτική διεύρυνση της κατάστασης εξαίρεσης καθιστά διαπερατά τα όρια του ανθρώπινου σώματος εν γένει και μετατρέπει την ετερότητα σε μια ανοιχτή και διαρκώς παραγόμενη έννοια, που δύναται να συμπεριλάβει πρόσθετες νοηματοδοτήσεις και κοινωνικές ομάδες. Η διαχωριστική γραμμή, λοιπόν, ανάμεσα στο «εντός» και το «εκτός» μέσα στην πόλη, είναι μια γραμμή εν κινήσει με απροσδιόριστες και μη διακριτές απολήξεις. Άλλωστε, η διαδικασία σχηματισμού της εκάστοτε περίφραξης προϋποθέτει την αναγνώριση του υφιστάμενου ορίου και την ανάπτυξη στρατηγικών για την υπέρβασή του, τη στοχοποίηση, δηλαδή, του νέου κοινωνικού χώρου που θα περιφραχθεί⁴⁸. Όπως αναφέρει ο Agamben, το γεγονός ότι «στην πόλη το ανάθεμα (ο απαγορευμένος τόπος) της ιερής ζωής είναι πιο εσωτερικό από κάθε εσωτερικότητα και πιο εξωτερικό από κάθε εξωτερικότητα», καθιστά τη φιγούρα του *homo sacer* εκ των προτέρων απροσδιόριστη και όλους τους πολίτες της εν δυνάμει *homines sacri*⁴⁹.

⁴⁷ Βαΐου, Ντ., 2007, Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονίες της Αθήνας, Αθήνα: ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, σελ. 9-10.

⁴⁸ όπ. αν., De Angelis, M., 2013, σελ.59.

⁴⁹ όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ.179-180.

3. Το παράδειγμα της Αμυγδαλέζας _ Η αφήγηση της εκτόπισης

Η χωροθέτηση στην πόλη

Τα κέντρα κράτησης, που ξεφύτρωσαν ως «έκτακτη» αναγκαιότητα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, αποτελούν τις πιο καθαρές μορφές ταξινόμησης και ελέγχου του χώρου με βιοπολιτικές διαστάσεις, τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα νησίδων εξαιρέσεως στον αστικό ιστό. Χωροθετημένα στα μακρογεωγραφικά όρια της Ελλάδας και τα μικρογεωγραφικά όρια της πόλης (βλ. και χάρτη στην επόμενη σελίδα), επιτελούν τη συνοριακή συνθήκη μεταξύ «εντός» και «εκτός» και αποδίδουν ταυτότητα στα σώματα που θα πρέπει να κρατηθούν σε απόσταση. Το δικό μου ενδιαφέρον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, θα εστιάσει στο κέντρο κράτησης που βρίσκεται στην περιοχή της Αμυγδαλέζας του Δήμου Αχαρνών.

Όταν ο τότε υπουργός προστασίας του πολίτη¹ προσδιόρισε τον χώρο της Αμυγδαλέζας ως επικείμενο κέντρο «υποδοχής» ανήλικων μεταναστών, η τοπική κοινωνία αντέδρασε σθεναρά με το επιχείρημα ότι η δημιουργία ενός τέτοιου χώρου θα αύξανε τα κρούσματα παραβατικότητας και εγκληματικότητας εντός μιας κατοικημένης περιοχής. Η δημοτική αρχή, εστιάζοντας στην ανεπάρκεια για άλλες «υπερτοπικές» χρήσεις και την καταπάτηση δημοτικών κτημάτων, έθεσε το ζήτημα της μεριμνάς για την αποκομιδή των απορριμμάτων στις εγκαταστάσεις των σχολών της αστυνομίας, που φιλοξενούνται στην Αμυγδαλέζα και επιβαρύνουν οικονομικά το δήμο χωρίς να υπάρχουν αντισταθμιστικά οφέλη. Η σημειολογία του επιχειρήματος «των απορριμμάτων» μπροστά σε ένα επικείμενο κέντρο κράτησης μεταναστών είναι προφανής, το ίδιο προφανής είναι και η ταύτιση του μεταναστευτικού σώματος με την παραβατικότητα και την εγκληματικότητα. Ένα χρόνο μετά, τον Απρίλιο του 2012, ο επόμενος υπουργός προστασίας του πολίτη θα ανακοινώσει τελεσίδικα τη λειτουργία του κέντρου κράτησης, υποσχόμενος στις τοπικές αντιδράσεις ότι θα δουν «την εγκληματικότητα να περιορίζεται και τις συμμορίες να μην έχουν έδαφος να κινηθούν»². Ξιφούλκησε, δε, εναντίον φανταστικών εχθρών που τάχα ζητούν «μια Πολιτεία άπραγη, γυμνή και ανοχύρωτη, για να λεηλατούν σε βάρος της», καθιστώντας σαφές ότι οι πανοπλίες και τα οχυρά που ευαγγελιζόταν δεν αφορούσαν την προστασία της «γυμνής πόλης», αλλά πιο σωστά την εγκαθίδρυση της «γυμνής ζωής» στους κόλπους της. Σήμερα, λίγα χρόνια μετά

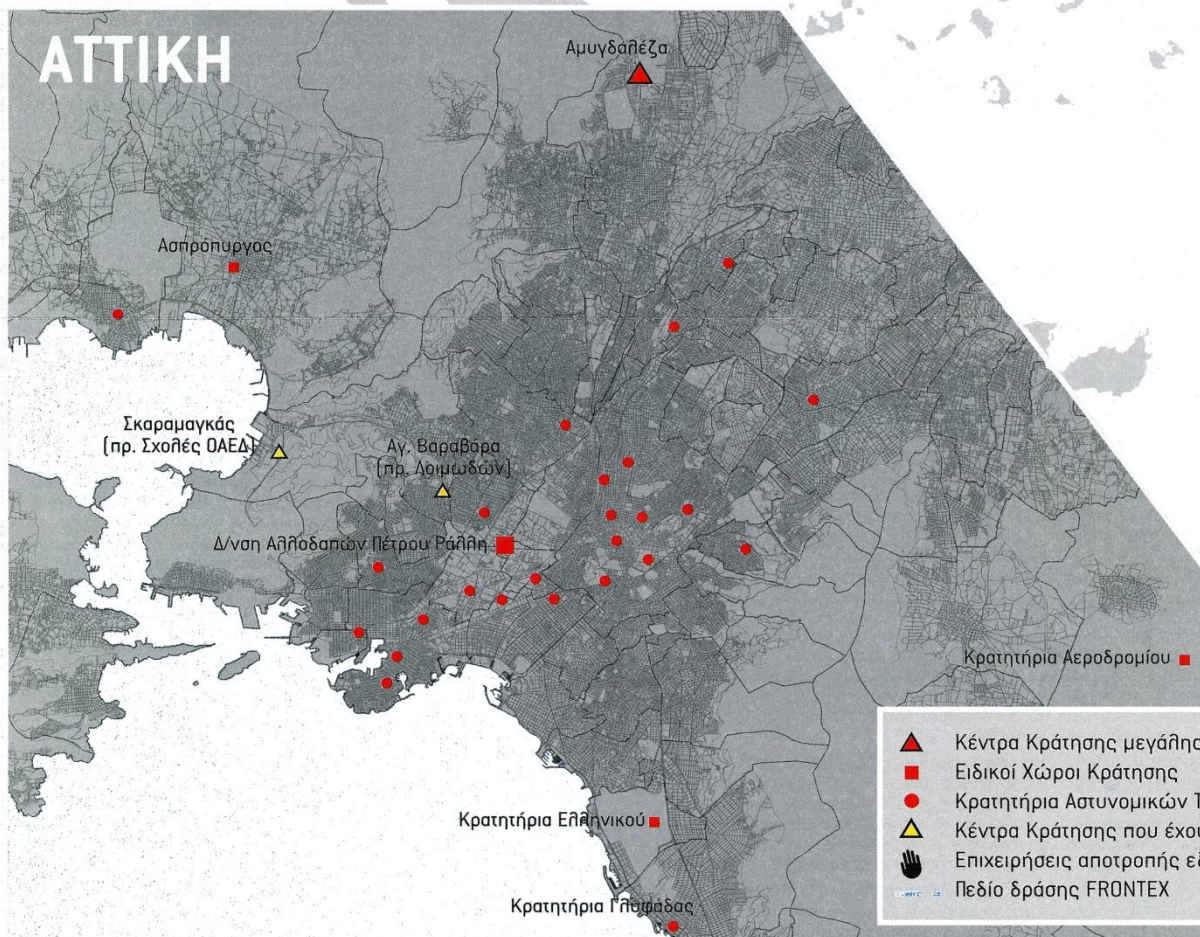
¹ Χρήστος Παπουτσίης, σε δελτίο τύπου στις 18 Μαΐου 2011.

² Όπως τόνισε τότε ο υπουργός προστασίας του πολίτη Μιχάλης Χρυσοχοϊδης: «Σέβομαι απόλυτα τις αγωνίες και τους φόβους των τοπικών κοινωνιών. Είμαι βέβαιος, όμως, ότι θα καταλαγιάσουν μόλις ζήσουν στην πράξη τη λειτουργία των Κέντρων Κλειστής Φιλοξενίας και δουν ότι η εγκληματικότητα περιορίζεται και οι συμμορίες δεν έχουν πια έδαφος να κινηθούν. [...] Δεν θα κάνουμε τη χάρη αυτών που θέλουν μια Πολιτεία άπραγη, γυμνή και ανοχύρωτη, για να λεηλατούν σε βάρος της. Τηρούμε τη νομιμότητα, εφαρμόζουμε ευρωπαϊκές λύσεις, προστατεύουμε τα συμφέροντα της κοινωνίας αλλά και τα δικαιώματα των ίδιων των παράνομων μεταναστών. Η Ελλάδα διαθέτει συντεταγμένη Πολιτεία με υποδομές και πολιτικές, δεν είναι ξέφραγο αμπέλι»

ΑΝΟΙΧΤΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ

Η Ελλάδα των στρατοπέδων

- ▲ Κέντρα Κράτησης μεγάλης χωρητικότητας
- Ειδικό Χώρο Κράτησης
- Κρατητήρια Αστυνομικών Τμημάτων
- ▲ Κέντρα Κράτησης που έχουν εξαγγελθεί
- ✋ Επιχειρήσεις αποτροπής εξόδου
- Πεδίο δράσης FRONTEX

την ίδρυσή του, το κέντρο κράτησης δεν έχει τακτοποιηθεί μονάχα στον χώρο, αλλά και στις συνειδήσεις τις πλειοψηφίας των κατοίκων τόσο της τοπικής περιοχής όσο και της υπόλοιπης πόλης.

Όμως, όλες αυτές οι απόψεις που στροβιλίζονται πάνω στην καθόλα υλική έκταση της Αμυγδαλέζας: από την Χρυσή Αυγή που την προσομοιάζει με ξενοδοχείο πρώτης κατηγορίας, τους εκπροσώπους της τότε κυβέρνησης που μιλούσαν για κέντρο υποδειγματικών ευρωπαϊκών προδιαγραφών, τους κατοίκους και τη δημοτική αρχή που εστιάζουν στην υποβάθμιση της περιοχής, τις ανθρωπιστικές οργανώσεις που καταγγέλλουν το έγκλημα της λειτουργίας της έως τη μικροκλίμακα της καθημερινότητας των προσφύγων που ζουν εντός της, αποδεικνύουν ότι κάθε προσπάθεια «αντικειμενικής» αναπαράστασης του χώρου καθίσταται ένα «*απέλπιδο έργο*» η σκοπιά και το πλαίσιο που επιλέγουμε να τον εξετάσουμε, προσπαθώντας να του προσδώσουμε οποιοδήποτε ορισμό, αποτελεί ζήτημα πολιτικής επιλογής³. Κοντολογίς, οι πόρτες εισόδου στην Αμυγδαλέζα είναι πολλές, αλλά ο χώρος επιβάλλει μια αφήγηση συγκεκριμένη και δεδομένη. Για μένα είναι αυτή των προσφύγων.

Διασταυρώσεις στους δρόμους της πόλης

Πριν διεξαχθούν οι συνεντεύξεις με τους πρόσφυγες, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με τρεις «προνομιακούς πληροφορητές», που έχουν ασχοληθεί συστηματικά με το ζήτημα της μετανάστευσης και της κράτησης και έχουν επισκεφτεί τον χώρο της Αμυγδαλέζας με διαφορετικές ιδιότητες. Οι επαφές αυτές εμπλούτισαν σημαντικά τις κατευθύνσεις της έρευνάς μου και ουσιαστικά αποτέλεσαν μέρος της διαδικασίας διαμόρφωσης του οδηγού συνέντευξης των προσφύγων που τελικά ακολούθησα. Πέρα από το κομμάτι της προέρευνας, όμως, οι επισημάνσεις τους υπήρξαν καθοριστικές στη μετέπειτα «μετάφραση» των βιογραφικών αφηγήσεων και στην παράλληλη ανάγνωσή τους με το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και νομικό πλαίσιο εντός του οποίου παρήχθησαν. Επιπλέον, μέσα από τις συζητήσεις μας εξοικειώθηκα με βιωμένες εμπειρίες προσφύγων, μειώνοντας έτσι σημαντικά τη γλωσσική, κοινωνική και πολιτισμική απόσταση που ενέχει κάθε προσπάθεια προσέγγισης της/του «Άλλης/ου»⁴. Πιο συγκεκριμένα, κομμάτι της γνωστικής προεργασίας μου αποτέλεσε η συζήτηση με τις/τους παρακάτω πληροφορήτριες/τες:

1. Τον Γιώργο Τσαρμπόπουλο, επικεφαλής της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Η επαγγελματική του εμπειρία, η νομική του κατάρτιση και τα

³ όπ. αν. Harvey, D., 2005, σελ. 24.

⁴ Βλέπε και όπ. αν., Βαΐου, Ντ., 2007, σελ. 40-41.

κείμενα που μου έδωσε από το προσωπικό του αρχείο, φανέρωσαν ένα τεράστιο πεδίο διαφορετικών ζητημάτων που σχετίζονται με την κράτηση. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, η συνάντησή μας υπήρξε καθοριστική στην περιχαράκωση και τη συγκεκριμενοποίηση των ερευνητικών μου ερωτημάτων.

2. Τον Yonous Muhammadi, πρόεδρο του Ελληνικού Φόρουμ Προσφύγων, που μέσα από τη σχέση του με τους πρόσφυγες κατέχει συνολική εποπτεία των πολλαπλών χωρικών οριοθετήσεων που διατρέχουν τις διαδρομές τους: από τα σύνορα, την κράτηση, έως την καθημερινότητα μέσα στην πόλη. Η αρχική μας συνάντηση αποτέλεσε ένα πρώτο βήμα εξοικείωσης με βιωμένες εμπειρίες προσφύγων και άνοιξε τη δίοδο επικοινωνίας με τον διερμηνέα που με βοήθησε στις μετέπειτα συνεντεύξεις με τους πρόσφυγες. Η δεύτερη συζήτησή μας πραγματοποιήθηκε μετά το πέρας όλων των συνεντεύξεων και στόχευε στην αποφυγή μονολιθικών συμπερασμάτων από τα μέχρι τότε ευρήματά μου και στον εμπλουτισμό της έρευνάς μου με ιστορίες που του έχουν μεταφέρει οι πρόσφυγες που έρχονται στο Φόρουμ.

3. Την Αθηνά Χ., που λόγω της συμμετοχής της στην «Ομάδα δικηγόρων για τα δικαιώματα Προσφύγων και Μεταναστών» και της νομικής υποστήριξης που παρείχε σε αιτούντες άσυλο στην Αμυδαλέζα με κατατόπισε στα νομικά ζητήματα που προέκυψαν κατά τον σχεδιασμό της έρευνας. Ωστόσο, η οικειότητα της φιλικής μας σχέσης μου έδινε τη δυνατότητα βοήθειας καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της.

Με τη βοήθεια των «προνομιακών πληροφορητών» αλλά και μέσω προσωπικών δικτύων ήρθα σε επαφή με τρεις πρόσφυγες που είχαν κρατηθεί στην Αμυδαλέζα και σήμερα είναι ελεύθεροι. Οι συζητήσεις μαζί τους πραγματοποιήθηκαν από τον Αύγουστο έως και τον Οκτώβριο του 2014 και στο τέλος κάθε συνέντευξης σημείωνα τις μη-λεκτικές πληροφορίες που παρατηρούσα. Τα μεγάλα χρονικά διαστήματα μεταξύ των συνεντεύξεων οφείλονται αφενός στη δυσκολία πρόσβασης σε πρόσφυγες που πληρούσαν την αρχική μου μεθοδολογική επιλογή, και αφετέρου στο γεγονός ότι κάθε συνέντευξη συνοδευόταν με μια παράλληλη διαδικασία αναδιαμόρφωσης των ερευνητικών μου ερωτημάτων. Παρότι οι συνομιλίες βασίστηκαν σε οδηγό συνέντευξης, στην πραγματικότητα ο οδηγός αυτός χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ως υπενθύμιση των ερωτημάτων της έρευνας και λιγότερο για τη διεξαγωγή μιας αυστηρά δομημένης συνέντευξης. Πρέπει να επισημάνω ότι αντιλαμβανόμενη τον χώρο και ως προνομιακό εργαλείο ενεργοποίησης της αφήγησης⁵, ζητούσα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων τη γραφική απόδοση του χώρου της Αμυδαλέζας με τη μορφή ελεύθερων σχεδίων αναπαράστασης από τους πρόσφυγες. Αυτό το

⁵ Βλέπε και όπ. αν., Βαΐου, Ντ., 2007, σελ. 37.

μέρος των συνεντεύξεων αποδείχθηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρον και νομίζω ότι έδωσε ένα πλούσιο υλικό για περαιτέρω ανάλυση. Τέλος, από όλους τους ερωτώμενους ζητήθηκε η χρήση ψευδώνυμου τόσο για τη διαφύλαξη των προσωπικών τους δεδομένων, όσο και για τη διασφάλιση ενός κλίματος εμπιστοσύνης στις αφηγήσεις που μοιράστηκαν μαζί μου.

Παρακάτω παραθέτω μια πρώτη «γνωριμία» μαζί τους, μια συνοπτική περιγραφή των δικών τους γεωγραφιών. Τις συναντήσεις μας θα τις ονομάσω «διασταυρώσεις», ακριβώς γιατί αντιλαμβάνομαι ότι «οι γεωγραφίες αυτές διασταυρώνονται, αλλά δεν ταυτίζονται με τις “καθιερωμένες” χωρικές της κοινωνικής ζωής»⁶:

Διασταύρωση 1^η (25/8/2014): Στις 5:00μμ, στην πλατεία Εξαρχείων, συνάντησα τον 30χρονο **Αχμάντ**. Περιπατώντας στους δρόμους στο κέντρο, αναζητώντας μια καφετέρια για να ξεκινήσουμε τη συνέντευξη, συναντήσαμε ένα κτίριο που η είσοδός του ήταν προστατευμένη με πυκνό συρματόπλεγμα. Γύρισε χαμογελώντας και μου είπε: «μόνο μη με πας σε κάποιο μέρος να βλέπουμε τέτοια! Κουράστηκα να τα βλέπω, τα χόρτασα!». Ο Αχμάντ ήταν πολιτικός κρατούμενος στο Ιράν γιατί ανήκε στο Κομμουνιστικό Κόμμα και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα του μετά τη σύλληψη και το βασανισμό που υπέστη από τις αρχές εκεί. Οι ουλές στο σώμα του, αποτελούν την πιο αξιόπιστη μαρτυρία του βασανισμού, ενώ στην αίτηση ασύλου που μου έδειξε και κατάφερε τελικά να πάρει, μετά την πολύμηνη κράτησή του στην Ελλάδα, αναγραφόταν: «σήμερα παρουσιάζει αναβιώσεις του βασανιστηρίου κατά τη διάρκεια του ύπνου του και ξυπνάει». Εγκαταλείποντας το Ιράν, ξεκίνησε το ταξίδι του για την Ευρώπη με την ελπίδα να φτάσει στην Αγγλία, αλλά στο λιμάνι της Ανκόνα τον συνέλαβαν και τον μετέφεραν σε χώρο κράτησης μεταναστών στο αστυνομικό τμήμα της Ηγουμενίτσας. Εκεί τον υποχρέωσαν σε κράτηση τριών μηνών σε ένα δωμάτιο με άλλα τριάντα άτομα και μετά τον μετέφεραν στο κέντρο κράτησης της Αμυδαλέζας για άλλους έξι μήνες. Όταν ερωτήθηκε για το χρονικό διάστημα που είναι ελεύθερος, ήταν πιο ακριβής με τις ημέρες, απάντησε με σιγουριά χωρίς να το ξανασκεφτεί, σχεδόν ακαριαία: «ένα μήνα και εφτά μέρες!». Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ζήτησε διστακτικά από τον διερμηνέα ένα τσιγάρο. Βυθίστηκε στην καρέκλα, κοίταξε τον χώρο γύρω του και το κάπνισε, δίνοντας μου την αίσθηση ότι το απολαμβάνει. Τον ρώτησα αν καπνίζει και μου απάντησε «Όχι!». Λίγο πριν είχε περιγράψει την ιστορία του φίλου του που εκλιπαρούσε για ένα τσιγάρο στην Αμυδαλέζα και δεν του έδιναν σημασία. Στο τέλος της συνάντησής μας, επέμενε να πληρώσει όλα όσα είχαμε πάρει με το επιχείρημα ότι είναι κανόνας στο Ιράν όταν βγαίνουν με μια κοπέλα να την κερνάνε. Προσπαθώντας να τον πείσω για το αντίθετο, ανέφερα τον κανόνα στην Ελλάδα να κερνάνε αυτόν που τους βοηθάει για να τον ευχαριστήσουν.

⁶ όπ. αν., Βαΐου, Ντ., 2007, σελ. 38.

Χαμογέλασε και με ικανοποίηση μου είπε: «Δεν πειράζει, σήμερα θα σπάσουμε τον νόμο στην Ελλάδα!».

Διασταύρωση 2^η (30/9/2014): Στις 8:00μ.μ. στην πλατεία Καγκέλη στου Ζωγράφου συνάντησα τον 24χρονο **Τζαχανγκίρ**. Ο φόβος των ισχυρών πολιτικών αντιθέσεων στο εσωτερικό του Πακιστάν που απειλούσαν τη ζωή του, ανάγκασαν τον Τζαχανγκίρ να εγκαταλείψει τη χώρα του και να ξεκινήσει το προσφυγικό του ταξίδι στη Δύση. Στη διαδρομή αυτή θα πραγματοποιήσει μια τρίμηνη στάση στο Ιράν και μια δίμηνη στάση στην Τουρκία· αλλά μη μπορώντας να αποκτήσει πολιτικό άσυλο εκεί και φοβούμενος το ενδεχόμενο επαναπροώθησης στο Πακιστάν θα συνεχίσει το ταξίδι του προς την Ελλάδα, επισημαίνοντάς μου: «Όταν ήμουν στο δρόμο δεν πίστεψα ότι θα μείνω στην Ελλάδα, πίστεψα ότι θα μένω σε μία χώρα που δεν θα έχω πρόβλημα!». Διαμένοντας στην Ελλάδα από το 2008, και μετά από κάμποσες ολιγοήμερες συλλήψεις από την αστυνομία, στις 17 Νοέμβρη του 2013 συλλαμβάνεται στον Ευαγγελισμό και μεταφέρεται στην Αμυδαλέζα· εκεί, αναγκάζεται σε κράτηση πέντε μηνών και πέντε ημερών, πριν του χορηγηθεί τελικά πολιτικό άσυλο τον Απρίλη του 2014. Ρωτώντας τον για τις ιστορίες που θυμάται κατά τη διάρκεια της κράτησής του στην Αμυδαλέζα, σοβαρεύει απότομα και αρνείται να απαντήσει, λέγοντας: «Θυμάμαι πολλές ιστορίες αλλά δε θέλω να πω. Δε θέλω να σκέφτομαι αυτές τις στιγμές... δε θέλω να πω κάτι γι αυτό! Ρώτα με άλλα πράγματα...». Τις πιο προσωπικές ανησυχίες προτίμησε να τις εκφράσει όταν έκλεισα το μαγνητοφωνάκι. Σήμερα εργάζεται σε ένα ραφείο στου Ζωγράφου, την περιοχή που μένει, και μετά το πέρας της συνέντευξης, μου ζήτησε να τον φωτογραφίσω σε όλα τα στέκια που συχνάζει στη γειτονιά του.

Διασταύρωση 3^η (29/10/2014): Στις 6:00μ.μ στην πλατεία Βικτωρίας συνάντησα τον 32χρονο **Τζαβίντ** από το Αφγανιστάν, τον μοναδικό ερωτώμενο που αρνήθηκε τη χρήση ψευδωνύμου και δέχθηκε, χωρίς εκτενείς διευκρινήσεις του σκοπού της παρούσας έρευνας, τη μαγνητοφώνηση της συνέντευξής του. Ο Τζαβίντ, αναγκαζόμενος να εγκαταλείψει την πατρίδα του, διέσχισε το Πακιστάν, το Ιράν, την Τουρκία και κατέληξε στην Ελλάδα, που όπως επισημαίνει αποτελούσε στην αρχή του ταξιδιού του μια χώρα-πέραςμα, στην οποία δεν υπολόγιζε να μείνει περισσότερο από μια εβδομάδα. Μετά τα σύνορα Τουρκίας-Ελλάδας, όμως, η ενδοχώρα της Ευρώπης παρέμεινε ένας απέλπιδος προορισμός του προσφυγικού του ταξιδιού. Λόγω έλλειψης χρημάτων κατόρθωσε τελικά να φτάσει ως την Αλεξανδρούπολη, όπου αναγκαστικά διέμεινε για επτά μήνες πριν συλληφθεί από τις ελληνικές αρχές· που όπως χαρακτηριστικά τονίζει: «ήταν η πρώτη φορά στη ζωή μου που με έπιασε η αστυνομία!». Την τροχιά της δύσκολης και χρονοβόρας διαδρομής του σε τέσσερις διαφορετικές χώρες, αντικαθιστά μια ακόμα μεγαλύτερη δοκιμασία, αυτή τη φορά στην ίδια χώρα, που διαρκεί ένα χρόνο και δεκαπέντε ημέρες και περιλαμβάνει τη μεταφορά και τη φυλάκισή του σε τέσσερα

διαφορετικά κέντρα κράτησης. Η οδύσσεια του Τζαβίντ ξεκινάει με τη φυλάκισή του σε κρατητήριο αστυνομικού τμήματος της Αλεξανδρούπολης για ένα μήνα και συνεχίζεται με τη μεταφορά του στην Αμυγδαλέζα, όπου αναγκάζεται σε κράτηση πέντε μηνών. Από εκεί, μεταφέρεται στο κέντρο κράτησης της Κομοτηνής για άλλους τρεις μήνες, πριν παραπεμφθεί εκ νέου στην Αμυγδαλέζα, για να ξεκινήσει η διαδικασία αίτησης και συνέντευξης για την παροχή ασύλου. Μετά από άλλους δύο μήνες κράτησης εκεί, παραπέμπεται και κρατείται στο κέντρο της Κορίνθου, απ' όπου μετά από λίγο καιρό του χορηγείται τελικά επικουρική προστασία και αφήνεται ελεύθερος. Οι σχοινοτενείς περιγραφές της μεταφοράς του στα διαφορετικά κέντρα κράτησης θυμίζουν καφκικό ήρωα: ενώ, όντας πλέον οχτώ μήνες ελεύθερος, αναφέρει με πικρία: *«εγώ λέω ότι η φυλακή πάντα μάλλον έτσι είναι, δεν είναι καλό μέρος, αλλά μπορείς να βρεις καλούς φίλους εκεί. Εγώ μόνο αυτό βρήκα, πολύ καλούς φίλους!»*.

Θα πρέπει να επισημάνω ότι η συνέντευξη του Τζαχανγκίρ πραγματοποιήθηκε στα ελληνικά, ενώ του Αχμάντ και του Τζαβίντ -που μιλάνε φαρσί- με τη βοήθεια διερμηνέα⁷. Η γλωσσική δυσκολία επικοινωνίας αποτέλεσε ένα βασικό προβληματισμό της παρούσας έρευνας και με έκανε αρκετές φορές να αμφισβητήσω το περιεχόμενό της. Πόσο μάλλον όταν η βιογραφική αφήγηση διαμεσολαβείται από ένα ενδιάμεσο πρόσωπο, όποτε είναι δεδομένο ότι χάνεται η αμεσότητα, τα εξωγλωσσικά στοιχεία που τη συνοδεύουν και ενδεχομένως σημαντικές λεπτομέρειές της. Σίγουρα αν μιλούσα τη γλώσσα τους θα μπορούσα να ερμηνεύσω με άλλους όρους τις μαρτυρίες τους· για την ακρίβεια μάλλον θα είχα άλλες μαρτυρίες. Ωστόσο, θέλω να πιστεύω ότι, με τις δεδομένες συνθήκες, προσπάθησα σε ένα βαθμό να μειώσω την απόσταση αυτή.

Μετά την απομαγνητοφώνηση των βιογραφικών συνεντεύξεων διαμορφώθηκαν πιο συγκεκριμένα οι θεματικές ενότητες που θα αναλυθούν στα επόμενα κεφάλαια μέσα από τις αφηγήσεις των προσφύγων. Αυτές περιλαμβάνουν:

1. Την ανάδειξη της Αμυγδαλέζας ως προέκταση των εξωτερικών συνόρων.
2. Τους τρόπους με τους οποίους η παράταση της κράτησης συνιστά μια πράξη επιτελεστική στην κατασκευή ενός εξω-νομικού χώρου.
3. Τη μελέτη των χωρικών συσχετίσεων, των καθημερινών κινήσεων και των διαφορετικών αναπαραστατικών σύμβολων της πειθαρχίας για κάθε μοναδικότητα. Η ανάλυση αυτή θα γίνει μέσα από την αναπαράσταση του χώρου της από τους πρόσφυγες.

⁷ Για την επιμονή και την υπομονή του ευχαριστώ πολύ τον Ζαρίφ Β., που χωρίς την πολύτιμη βοήθειά του η εργασία μου σίγουρα δεν θα ήταν ίδια.

4. Την αναζήτηση της μικροκλίμακας των ορίων που συρρικνώνουν την ήδη ασφυκτική περίμετρό της.
5. Τη σχεσιακή της συνδεσιμότητα με την παραγωγή πολλαπλών ορίων στον χώρο της πόλης.
6. Τους τρόπους με του οποίους ως εντοπισμένη υλικότητα αποκλεισμού παράγει ένα διαρκές καθεστώς φόβου στην καθημερινότητα των μεταναστριών/των και προσφύγων μέσα στην πόλη.

4. Η Υλικότητα των συνόρων της Αμυγδαλέζας

«[...]Αυτό το σιωπηλό αλληλοκοίταγμα που περνούσε δυο φράχτες από συρματοπλέγμα δεν είχε ανάγκη από μιλιά. Ήταν οι ώρες του έρωτα στο Μασουτχάουζεν. Όμως σκέψου... Αυτές οι γυναίκες κι αυτοί οι άντρες που αλληλοκοιτάζονταν σιωπηλά επί ώρες ατελείωτες ήταν ντυμένοι με τα ίδια ριγωτά, ξεθωριασμένα, χλιοφορεμένα ρούχα του κάτεργου. Τα σώματά τους ήταν πετσά και κόκαλο, τα μαγουλά τους ρουφηγμένα και μαλλιαρά απ' την αβιταμίνωση. Τα μαλλιά κουρεμένα με μια λουρίδα ξυρισμένη στη μέση, απ' το κούτελο ως το σβέρκο. Μόνο τα μάτια ήταν πιο μεγάλα και πιο βαθιά από άλλοτε για να χωράει ο φόβος. Το ηλεκτροφόρο με το ρεύμα υψηλής τάσης και το συρματοπλέγμα με τις σκοπιές δεν ήταν μια απλή τεχνική εγκατάσταση, ένας [απλός] αδιάβατος φράχτης.»

“Μάουτχουζεν”, Ιάκωβος Καμπανέλλης

«Γιατί εκείνο το βλέμμα δεν ανταλλάχθηκε ανάμεσα σε δυο ανθρώπους· εάν μπορούσα να εξηγήσω σε βάθος τη φύση αυτού του βλέμματος, που αντάλλαζαν σαν μέσα απ' το γυάλινο χάρισμα ενός ενυδρείου δυο υπάρξεις που κατοικούν σε διαφορετικούς κόσμους, θα μπορούσα ίσως να εξηγήσω την ουσία της παραφροσύνης του Γ' Ράιχ. [...] Ο νους που καθοδηγούσε αυτά τα γαλάζια μάτια και τα περιποιημένα χέρια έλεγε: “Αυτό το κάτι, απέναντί μου, ανήκει σε ένα είδος που χωρίς αμφιβολία πρέπει να εξαλειφθεί. Και στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να βεβαιωθούμε εάν περιέχει κάποιο χρήσιμο στοιχείο.”»

“Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος”, Primo Levi (σελ. 128)

Ο χώρος της Αμυγδαλέζας ως προέκταση των εξωτερικών συνόρων

Πριν προχωρήσω σε εκτενέστερη περιγραφή του χώρου της Αμυγδαλέζας, πρέπει να αναφέρω ότι η υλοποίηση των κέντρων κράτησης αποτελεί επέκταση των ευρωπαϊκών πολιτικών διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών, που ξεκινάει από τη διευθέτηση των συνόρων της Ευρώπης. Είναι σαφές, ότι το βάρος για την εμπόδιση της μετανάστευσης προς την Ευρώπη και τη συνεπακόλουθη υπεράσπιση των συνόρων της, το επωμίζονται τα κράτη-μέλη που γεωπολιτικά βρίσκονται στα εξωτερικά νοτιοανατολικά της σύνορα. Το βάρος, όμως, αυτό συνοδεύεται με τεράστιες ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις μέσω του προγράμματος Αλληλεγγύης και Διαχείρισης Μεταναστευτικών Ροών (SOLID), που περιλαμβάνει τέσσερα θεματικά χρηματοδοτικά ταμεία: το ταμείο Εξωτερικών Συνόρων, το ταμείο Προσφύγων, το ταμείο Ένταξης και το ταμείο Επιστροφών. Η πολιτική στόχευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο ζήτημα της μετανάστευσης, διαφαίνεται από τη διάθεση περίπου των μισών συνολικών δαπανών¹ στο ταμείο που σχετίζεται με τον έλεγχο των εξωτερικών της συνόρων, μέσω

¹ Για το έτος 2007-2013, σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το ποσό των κονδυλίων ανέρχεται συνολικά για όλα τα κράτη μέλη της περίπου στα 4 δις €, από τα οποία σχεδόν τα μισά (1,82 δις) διατέθηκαν στη φύλαξη των εξωτερικών συνόρων του χώρου Σένγκεν. Ενώ, πιο συγκεκριμένα στην Ελλάδα, το πρόγραμμα

ανέγερσης επιβλητικών οχυρών και εξελιγμένου τεχνολογικού εξοπλισμού επιτήρησης και ηλεκτρονικής παρακολούθησής τους. Η κατανομή των χρηματοδοτήσεων, λοιπόν, αποδεικνύει ότι βασική προτεραιότητα της Ε.Ε. είναι περισσότερο η πραγμάτωση μιας Ευρώπης-φρούριο, παρά η κάλυψη των αναγκών και η χορήγηση της διεθνούς προστασίας στις/στους πρόσφυγες· ενώ, η έλλειψη εποπτικού ελέγχου από την Ε.Ε. και η μη δημοσιοποίηση του τρόπου αξιοποίησης των κονδυλίων από τα κράτη-μέλη της², έμμεσα ενθαρρύνει και πολλαπλασιάζει καταπατήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Κομμάτι αυτής της πολιτικής αποτελεί και το ερμητικό σφράγισμα της διαδρομής των μεταναστριών/των και προσφύγων στα χερσαία σύνορα Ελλάδας-Τουρκίας, με την ανέγερση φράχτη 10,5 χλμ στον Έβρο, που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της επιχείρησης «Ασπίδα» και τέθηκε σε εφαρμογή από τις ελληνικές αστυνομικές αρχές τον Αύγουστο του 2012. Η στεγανοποίηση των συνόρων παρουσιάζεται απερίφραστα από τον τότε υπουργό Προστασίας του Πολίτη ως κατασκευή υλικής και συμβολικής αξίας, που στοχεύει αφενός στην «ασφάλεια» του τοπικού πληθυσμού, και αφετέρου στη μετατροπή -εν είδη υποχρέωσης- της Ελλάδας από χώρα-πέραςμα των μεταναστευτικών πληθυσμών στην ενδοχώρα της Ευρώπης, σε χώρα-συνοροφύλακα της φυλετικής της καθαρότητας. Παρακάτω παραθέτω ένα απόσπασμα της ομιλίας του:

«Ο φράχτης είναι ένα έργο που έχει και πρακτική και συμβολική αξία. Θα αποθαρρύνει τους διακινητές και τη λαθρομετανάστευση, ενώ θα στείλει μήνυμα ότι η Ελλάδα δεν είναι ξέφραγο αμπέλι. [...] Δεν θα επιτρέψουμε να μετατραπεί η Ελλάδα σε μια χώρα transit για τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης»³

Στην πραγματικότητα, η επιμονή στην ιδέα των αεροστεγών συνόρων έχει διαφορετική συμβολική αξία: εντείνει την αίσθηση αναγκαιότητας για προστασία από έναν εξωτερικό φυλετικοποιημένο εχθρό, καλλιεργώντας μια διάχυτη ρατσιστική φρασεολογία, και ταυτόχρονα επιφέρει στο εσωτερικό των συνόρων ένα καθεστώς διαχείρισης του φόβου, που γεννάται από το ίδιο το καθεστώς «ασφάλειας» που επιβάλλεται. Ενώ, οι πραγματικές πρακτικές συνέπειες του επιβλητικού οχυρού, σήμερα, είναι το τεράστιο κόστος ανθρωπίνων ζώων και η εκτεταμένη παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αφού, με τη σφράγιση των

SOLID για το διάστημα 2007-2013, διέθεσε 21.938.521,14€ στο ταμείο στήριξης των προσφύγων και 207.816.754,58€ για δαπάνες που αφορούν την φύλαξη των εξωτερικών της συνόρων (σύμφωνα βέβαια με τα στοιχεία που έχει δώσει στη δημοσιότητα η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα οποία δεν περιλαμβάνουν «έκτακτες» χρηματοδοτήσεις). Πηγή: Διεθνής Αμνηστία, έκθεση Ιούλιος 2014, *Το ανθρώπινο κόστος του φρουρίου της Ευρώπης, Παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προσφύγων στα σύνορα της Ευρώπης*.

² Στην περίπτωση της Ελλάδας, η διαχείριση των δαπανών αυτών πραγματοποιείται σε συνεργασία του Υπουργείου Οικονομικών και της Διεύθυνσης Οικονομικών της Ελληνικής Αστυνομίας.

³ Απόσπασμα από την ομιλία του τότε υπουργού Προστασίας του Πολίτη, Χρήστου Παπουτσή, στα εγκαίνια του Επιχειρησιακού Κέντρου Επιτήρησης Συνόρων, στη Νέα Βύσσα.

χερσαίων συνόρων Τουρκίας-Ελλάδας, που μέχρι πρότινος αποτελούσαν το ασφαλέστερο και πιο διαδεδομένο πέρασμα προς την Ευρώπη, όλο και περισσότερες/οι μετανάστριες/τες και πρόσφυγες, προκειμένου να ξεφύγουν από τη βία και τους διωγμούς των γενικευμένων εχθροπραξιών, ακολουθούν τη μόνη εναπομένουσα θαλάσσια διαδρομή, θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή τους⁴. Αυτές οι θαλάσσιες προσφυγικές διαδρομές στο Αιγαίο θυμίζουν την αναφορά του Foucault στα πλοία ως την κατεξοχήν περίπτωση ετεροτοπίας: ένα κομμάτι χώρου που επιπλέει, έναν άτοπο τόπο κλεισμένο στον εαυτό του και συγχρόνως παραδομένο στη θάλασσα⁵. Όπως περιγράφει ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων:

«[Α]εν μπορείς να αποφεύγεις με αυτή τη σύρραξη που γίνεται τριγύρω, τη μετανάστευση και την προσφυγιά. Η πολιτική που κλείνει τα σύνορα δεν λειτουργεί, εγώ αυτό πιστεύω... Ό,τι και να κάνεις αυτοί οι άνθρωποι θα έρχονται. Τον Σύριο τον εμποδίζει, δηλαδή, “Α! να μη φύγω από τον βομβαρδισμό γιατί υπάρχει φράγμα ή γιατί στην Ελλάδα υπάρχουν κέντρα κράτησης;”. Αφού εκεί οι άνθρωποι σκοτώνονται, τι να κάνουν, ό,τι και να γίνει φεύγουν... Η λύση η πραγματική, το ξέρουμε όλοι, το καταλαβαίνουμε είναι να βρεθεί η λύση σε αυτές τις χώρες. Από τη στιγμή που δε γίνεται αυτό, δεν είναι σωστός και αυτός ο τρόπος που αντιμετωπίζονται οι πρόσφυγες εδώ.[...] Είπαν η Ελλάδα θα κλείσει τα σύνορα.. αυτά τα φράγματα που φτιάζανε στον Έβρο... τα τακτοποίησαν είπαν, εντάξει τελείωσε, δεν έχουμε άλλους πρόσφυγες... Ενώ ξέρουμε ότι φέτος είναι πολλαπλάσιοι από άλλες φορές... Δεν έρχονται από κει έρχονται από τη θάλασσα. Και να κλείσεις τη θάλασσα και να κλείσεις φραγμούς τριγύρω της Ελλάδας, πάλι δεν μπορείς να κάνεις τίποτα. Απλά βάζεις το φραγμό μπροστά στα μάτια σου για να μη βλέπεις πως πνίγονται οι άνθρωποι από την άλλη πλευρά... Οι άνθρωποι έρχονται ό,τι και να κάνεις. Κατά χιλιάδες πνίγονται στη θάλασσα, αυτή είναι η πραγματικότητα...»

Συνεπώς, η επίμονη προσπάθεια της Δύσης για τη φύλαξη των συνόρων της και την υπεράσπιση της «ασφάλειας» των πληθυσμών που βρίσκονται στο εσωτερικό της, ουσιαστικά αποτελεί μια αποσπασματική πολιτική που αναζητά τοπικές λύσεις στα παγκόσμια προβλήματα που η ίδια δημιουργεί με τη διεξαγωγή παγκοσμιοποιητικών πολέμων και την αποσταθεροποίηση όλο και περισσότερων κοινωνιών⁶. Βέβαια, οι τοπικές λύσεις δεν περιορίζονται μονάχα στην αποβολή του «πλεονασματικού πληθυσμού», αλλά επεκτείνονται στη διασφάλιση των οικονομικών κερδών, που συγκεφαλαιωμένα στα σώματα των προσφύγων παραπέμπουν στη διαπίστωση του Bauman ότι: «πιθανότατα, η πιο ανθούσα

⁴ Σύμφωνα με στοιχεία της FRONTEx, η υλοποίηση του φράγματος σε αυτό το χερσαίο σύνορο είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη πτώση των μεταναστριών/των από 2.000 την πρώτη εβδομάδα του Αυγούστου, σε λιγότερο από 10 ανά εβδομάδα τον Οκτώβριο. Ενώ, σύμφωνα με την Ελληνική Αστυνομία, ο αριθμός των μεταναστριών/των που συλλαμβάνονται σε ελληνικά νησιά και στο Αιγαίο αυξήθηκε από 169 το 2012, σε 3.265 το 2013. Πηγή: στο όπ. αν. Διεθνής Αμνηστία, έκθεση Ιούλιος 2014.

⁵ όπ. αν., Foucault, M., 2012, σελ. 269.

⁶ Bauman, Z., 2008 [2007], *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 64-66.

βιομηχανία στις χώρες των αργοπορημένων (που δόλια και συχνά παραπλανητικά αποκαλούνται «αναπτυσσόμενες χώρες») είναι η μαζική παραγωγή προσφύγων»⁷. Και πράγματι, τόσο η στεγανοποίηση των συνόρων στον Έβρο, όσο και η δημιουργία χώρων κράτησης αύξησε κατά χιλιάδες τις θέσεις εργασίας για την αστυνόμευσή τους⁸. Επιπλέον, η πραγματική ημερήσια δαπάνη ανά κρατούμενο δεν είναι ούτε υποδεκαπλάσια της προβλεπόμενης, χωρίς αυτό να υπόκειται σε κάποιο έλεγχο από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή που διέθεσε τη χρηματοδότηση. Ενώ, τα δύο επικείμενα ταμεία, που θα αντικαταστήσουν αυτά του προγράμματος SOLID, περιλαμβάνουν δαπάνες αυξημένες κατά 50% για τα έτη 2014-2020, καθιστώντας σαφές, ότι το ζήτημα της διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών θα πρέπει να ανακυκλώνεται ως πολιτικό «πρόβλημα», προκειμένου να απορροφηθούν οι πρόσθετες υποσχόμενες χρηματοδοτήσεις: ανάγκη εξίσου «επιτακτική» κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Τα σώματα των προσφύγων, λοιπόν, από τις μακρογεωγραφικές οριοθετήσεις των συνόρων των χωρών που διασχίζουν έως τις μικρογεωγραφικές οριοθετήσεις της κράτησής τους σε στρατόπεδα μέσα στην πόλη, αποτελούν το κεφάλαιο της γυμνής ζωής που είτε κινούμενο, είτε εγκλωβισμένο, συμπεριλαμβάνεται στην οικονομία της χώρας μέσω του αποκλεισμού του. Με άλλα λόγια, ακόμα και κεφαλαιοποιημένη, η φιγούρα της/του πρόσφυγα προσκρούει σε αυστηρούς συνοριακούς ελέγχους και εγκλωβίζεται σε στρατόπεδα κράτησης, ενώ την ίδια στιγμή η δημιουργία των οικονομικών χωρών στηρίζεται σε ροές κεφαλαίου πάνω και πέρα από σύνορα⁹. Στο παρακάτω απόσπασμα, ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων, συσχετίζει το σφράγισμα των συνόρων με την ενδυνάμωση της άτυπης οικονομίας των διακινητών. Στην περιγραφή του έχει ενδιαφέρον η κλιμακούμενη κοστολόγηση της διαδρομής των μεταναστριών/των και προσφύγων προς την ενδοχώρα της Ευρώπης και επομένως, ο τρόπος που η υλικότητα των γεωγραφικών συνόρων προσιδιάζει με τη λειτουργία διαδοχικών κοσκίνων, στα κενά των οποίων χάνονται ανθρώπινες ζωές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Όσο κλείνεις τα σύνορα, τόσο ενδυναμώνεις τους διακινητές. Για μας είναι οι πραγματικοί δολοφόνοι σε αυτή τη διαδρομή, που κατά εκατοντάδες τους πνιγούν στη θάλασσα... Αυτούς δεν τους νοιάζουν οι ζωές, αυτοί μόνο με τα κεφάλια παίρνουν λεφτά... «Αν φτάσεις καλό αν δεν φτάσεις, πάλι εγώ θα έχω πάρει τα λεφτά μου». Έτσι είναι. Όσο είναι πιο κλεισμένα τα σύνορα, τόσο πιο πολύ αυτοί ανεβάζουν την τιμή. Δηλαδή αν κάποτε με 100 ευρώ περνούσες τα σύνορα της Ελλάδος και περ ερχόταν 100 άτομα την ημέρα, τώρα έρχονται για παράδειγμα 500, αλλά

⁷ όπ. αν., Bauman, Z., 2008 [2007], σελ. 65.

⁸ Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τοποθετήθηκαν περισσότεροι από 1.800 επιπλέον αστυνομικοί μόνο στα χερσαία σύνορα Ελλάδας-Τουρκίας, στο όπ. αν., Διεθνής Αμνηστία, έκθεση Ιούλιος 2014.

⁹ Για εκτενέστερη ανάλυση σε αυτήν την αντίφαση βλ. Sassen, S., 2003 [1996], *Χωρίς έλεγχο: Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Παπανδρέου Π., Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 160-164.

κάθε άτομο πρέπει να πληρώσει περίπου 2.500-3.000 στον διακινητή... μόνο για τα σύνορα Ελλάδας-Τουρκίας. Αυτό τι σημαίνει; Σημαίνει ένα πλούτο, ένα κεφάλαιο που μετακινείται, που καθορίζει και τις πολιτικές και τα πάντα... Δηλαδή, μπορούν οι διακινητές χωρίς τη συνεννόηση των αρχών σε κάποια σύνορα να κάνουν τη δουλειά τους; Δεν μπορούν... Αυτοί οι άνθρωποι είναι για αυτούς το εμπόριο.[...]Από Ιράν μέχρι την Τουρκία περίπου 1000 ευρώ, από Τουρκία μέχρι την Ελλάδα 2.500-3.000 ευρώ, από εδώ μέχρι τις άλλες χώρες της Ευρώπης 4.000-5.000 ευρώ. Τώρα φαντάσου από αυτά, κατά πόσες εκατοντάδες έρχονται οι άνθρωποι και πόσα λεφτά μετακινούνται...»

Στην υλικότητα των απαραβίαστων και θωρακισμένων συνόρων, λοιπόν, αναπαρίσταται η έκτακτη αναγκαιότητα αποκλεισμού της φυλετικής διαφοράς, και δυνάμει αυτής της αναγκαιότητας επιτρέπονται ενέργειες κατάφορα εναντιωμένες στο προσφυγικό δίκαιο, στις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας και στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Οι παράνομες απωθήσεις μεταναστριών/των στην Τουρκία, η στέρηση του δικαιώματος και αιτήματος για παροχή ασύλου και η χρήση βίας, επιβεβαιώνουν ότι η στεγανοποίηση των συνόρων δεν αποτελεί απλά μια χωρική διάταξη αποκλεισμού, αλλά υλικότητα που αναστέλλει την ίδια την έννοια της ζωής και του νόμου. Στο παρακάτω απόσπασμα, ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων, καταμετρά τα περιστατικά κακομεταχείρισης στα χερσαία σύνορα και τη συνεπακόλουθη έλλειψη εμπιστοσύνης των προσφύγων στην ελληνική νομοθεσία. Ανάμεσα στις περιγραφές του, έχει ενδιαφέρον η αντίφαση που δημιουργείται στον τρόπο που τα σύνορα καθυποτάσσουν τα σώματα του φυλετικοποιημένου «εχθρού»: αφού, παρότι αποτελούν σχηματισμούς διαχωρισμού του εσωτερικού τους από τους πολιτισμικά «αργοπορημένους», εντούτοις, επιτελούν τον αποτρεπτικό τους ρόλο, υιοθετώντας πρακτικές επίδειξης ισχύος που βασίζονται στις πολιτισμικές διαφορές που μέμφονται. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Έχουμε εκβιασμούς, πώς να σας πω... Οι μουσουλμάνοι, ιδιαίτερα από τις χώρες του Αφγανιστάν, του Ιράν, είναι πολύ σοκαριστικό το θέμα του βιασμού, και μόνο να ακούσουν αυτή τη λέξη «θα σε βιάσει» είτε είναι άντρας, είτε είναι γυναίκα. Στα χερσαία σύνορα έχουμε πολλές τέτοιες περιπτώσεις, στον Έβρο, που η αστυνομία τους απειλούσε «να μας δείξετε το διακινητή αλλιώς...»... Τους έγδναν, τους χτυπούσαν πολύ άσχημα, απειλούσαν ότι θα τους βιάσουν αν δεν πουν το διακινητή... Μεμονωμένα είχαμε αυτόν τον βιασμό του Τούρκου με γκλοπ από αστυνομικούς στο λιμάνι που έγινε ευρωπαϊκό δικαστήριο. Τέτοιο περιστατικό κανονικού βιασμού είχαμε του Σύριου και του Αφγανού στα σύνορα... Όμως, αυτοί δεν πρόκειται να μιλήσουν. Πήγα και βρήκα το θύμα, αλλά δεν ήθελε με τίποτα να μιλήσει, μου είπε ότι ξέρω εδώ δεν γίνεται τίποτα, θα πάω σε άλλες χώρες και μετά θα κάνω καταγγελία... Θα ακολουθήσω τη διαδικασία κανονικά. Έτσι έλεγε, ότι εδώ δεν υπάρχει εμπιστοσύνη ούτε στις αρχές, ούτε στη δικαιοσύνη, για αυτό δεν ήθελε να κάνει καταγγελία.»

Αυτή η σύντομη αναφορά στην πολιτική στεγανοποίησης των συνόρων και στα περιστατικά κακομεταχείρισης πραγματοποιήθηκε γιατί πιστεύω ότι διατηρούν μια δυναμική και αλληλοσχετιζόμενη σύνδεση με τις πρακτικές εκτεταμένης κράτησης μεταναστριών/των που υιοθετούνται την ίδια περίοδο. Κι αυτό, γιατί αμφότερα αποτελούν δομές συντονισμένης σύνταξης έλεγχου και επιτήρησης του χώρου με βιοπολιτικές διαστάσεις. Άλλωστε, είναι σαφές ότι η προσπάθεια εθνικής ομογενοποίησης που επιχειρείται δεν αρκείται στις επιβλητικές εξωτερικές περιφράξεις της Ελλάδας, αλλά εντείνεται βαθιά στο εσωτερικό της στα σύγχρονα στρατόπεδα συγκέντρωσης, που ουσιαστικά λειτουργούν ως το έσχατο μέσο αποτροπής και ως τιμωρητική πρακτική εκείνης και εκείνου που κατάφερε να εισχωρήσει από το πορώδες των καλοσχεδιασμένων αδιαπέραστων μεμβρανών -που όσο πιο αεροστεγώς κλεισμένες, τόσο πιο κατάφορα αυστηρές θα είναι και οι συνθήκες κράτησης εντός τους. Αυτές οι πολλαπλές κλίμακες ζωνών εξαίρεσης αποτελούν τις υλικές και συμβολικές γεωγραφικές πραγματώσεις της ιδέας του έθνους-κράτους που διαρρηγνύει η φιγούρα της/του πρόσφυγα.

Η προσωπική εμπειρία του Τζαβίντ, κατά τη μεταφορά του από το αστυνομικό τμήμα της Αλεξανδρούπολης στον χώρο της Αμυγδαλέζας, συμπυκνώνει αφαιρετικά τη μετάβαση από τους συνοριακούς φραγμούς στις περικλειστές περιοχές κράτησης και τις πολλαπλές οριοθετήσεις με τις οποίες η διαδρομή αυτή διατρέχει τα σώματα των προσφύγων. Η σχολαστική επιτήρηση των κινήσεων του, η δική του απόκριση στο βλέμμα της εξουσίας και ο τρόπος που οδηγείται «στη θέση του» μέσα στην πόλη και στοιβάζεται σε ένα άγνωστο μέρος στο πουθενά, θυμίζει καφκικό ήρωα. Όπως περιγράφει ο Τζαβίντ:

«Μέχρι να φτάσουμε στο Μενίδι μας έψαξαν τρεις φορές για να μην έχουμε κάτι πάνω μας. Δεν μπορούσα να βλέπω που με πήγαιναν γιατί ήμουν μέσα σε ένα αμάξι της αστυνομίας που δεν μπορούσες να βλέπεις έξω, ήταν και βράδυ αργά... Μας πήγαν εκεί μέσα και εμείς επειδή ήμασταν καινούργιοι δεν μπορούσαμε να κοιτάζουμε γύρω-γύρω, γιατί φοβόμασταν μην μας χτυπήσουν. Και μετά μας έβαλαν σε μια φυλακή μας κλείδωσαν σε ένα κοντέινερ έντεκα η ώρα το βράδυ, δεν είχε κουβέρτες τίποτα ήταν πάρα πολύ κρύο... Ήμασταν πολλοί, αλλά μας έβαζαν δυο-δυο μέσα. Όταν ξύπνησα το πρωί είπα «Α!!! Άλλος κόσμος». Μας έβγαλαν έξω για μια ώρα και είδα όλα τα σίδερα γύρω-γύρω που ήταν σα φυλακή. [...] Περιμέναμε το μεσημέρι, μας έφεραν το φαγητό, αλλά ήταν πολύ διαφορετικό το φαγητό, πρώτη φορά στη ζωή μου το είδα, αλλά έπρεπε αναγκαστικά να το φάω αυτό δεν έχεις άλλη επιλογή. Εκεί είχαμε κανονίσει με τα παιδιά να είμαστε ζύπνιοι το βράδυ και να κοιμόμαστε τη μέρα για να μη βλέπω έξω, να μη βλέπουμε που είμαστε.»

Αντιπαραβάλλοντας την κράτηση στην Αμυγδαλέζα με την ελευθερία που ένιωσε όταν απομακρύνθηκε από τα σύνορα της χώρας του, ο Αχμάντ θα προσθέσει:

«Αυτό που δεν μπορούσα να αντέξω καθόλου μέσα ήταν την αστυνομία, το φαγητό και τον χώρο... Όταν έφυγα από τη χώρα μου, το κατάλαβα ανέπνεα ελεύθερα και είπα εντάξει με ελπίδα, και έφτασα για ένα καλύτερο μέλλον, έγινα ελεύθερος... και με έπιασαν άλλους 9 μήνες... και όλο αυτό μόνο για τα χαρτιά;»

Πώς αναπαρίσταται όμως ο χώρος της Αμυγδαλέζας -αυτός ο «άλλος κόσμος» που περιέγραψε παραπάνω ο Τζαβίντ- περνώντας τα σύνορα και φτάνοντας στις οικογένειες των κρατουμένων; Ποιές σημάνσεις λαμβάνει εκεί; Ο Τζαχανγκίρ μη μπορώντας να αντέξει την κράτησή του στην Αμυγδαλέζα, ταλαντεύεται στην πιθανότητα της οικειοθελούς επιστροφής στο Πακιστάν. Περιγράφοντας την επικοινωνία που είχε με τη μητέρα του, αναφέρει:

«Όταν εγώ ήμουν μέσα μίλησα με την οικογένεια μου μαζί και είπα τι να κάνω να μείνω εκεί η να έρθω πατρίδα. Πολλά παιδιά πάνε μόνα τους, τους δίνουν 300 ευρώ και εισιτήριο για να γυρίζουν. Μίλησα με τη μανά μου και είπα “Δεν μπορώ να μείνω εκεί μέσα, θα πεθάνω αν μείνω εκεί”, και η μάνα μου έλεγε αν έρθεις Πακιστάν θα σε σκοτώσουν εδώ.. Είχα πρόβλημα πατρίδα, πώς να πω, έχω καταγγελία, πλαστή, ψεύτικη, εγώ δεν έκανα τίποτα, είναι μεγάλη ιστορία, τώρα δεν μπορώ να το πω όλα... Μανά μου είπε: “Να θυμάσαι εσύ έχεις πρόβλημα τώρα Πακιστάν, εκεί θα είσαι ζωντανός, αν έρθεις Πακιστάν θα σε σκοτώσουν, προσπάθησε και κάνε υπομονή!”»

Και ενώ για την οικογένεια του Τζαχανγκίρ η Αμυγδαλέζα, παρά τις αντιξοότητές της, αποτελεί τη χωρική συνθήκη που διασφαλίζει τη ζωή του παιδιού της, η οικογένεια του Αχμάντ δυσπιστεί στην ύπαρξη ενός χώρου φυλάκισης εννέα μηνών χωρίς δικαστική απόφαση. Η αντίδραση της οικογένειας του Αχμάντ, που είναι ήδη εξοικειωμένη με την άδικη φυλάκισή του στο Ιράν λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων, υπόρρητα φανερώνει τις νοηματοδοτήσεις που παίρνει το ταξίδι προς μια Ευρώπη-ελπίδα και την απογοήτευση που προκύπτει κατά την πραγματοποίησή του. Παραθέτοντας τα ακριβή του λόγια:

«Οι γονείς μου δεν πίστευαν ότι δεν έχω κάνει κάτι άσχημο και είμαι στη φυλακή. Μου έλεγαν: “Για να είσαι μέσα 9 μήνες κάτι κακό έχεις κάνει!”»

Από την άλλη μεριά, ο Τζαβίντ προσπαθώντας να μη στενοχωρήσει την οικογένεια του θα επιλέξει να μην πει την αλήθεια. Στην περιγραφή του χώρου κράτησής του έχει ενδιαφέρον ο διαχωρισμός των λέξεων «καμπ» και «φυλακή», τον οποίο θα συναντήσουμε στις μαρτυρίες και των υπόλοιπων κρατούμενων σε επόμενα κεφάλαια. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Ήτανε πάρα πολύ δύσκολο στην αρχή, 20 μέρες δεν είχα επικοινωνία με την οικογένεια μου, μετά σιγά-σιγά συνήθισα, έγινε καθημερινή ζωή μου.. Για αυτά που πέρασα δεν είπα στην οικογένεια μου, τους είπα ότι είμαι σε καμπ, δεν τους είπα ότι είμαι στη φυλακή. Η μάνα μου με

αγαπάει πολύ, μου έχει αδυναμία, και θα στενοχωριόταν. Έλεγα ότι έχουμε πολύ ωραίο φαγητό και είμαι χαρούμενος.»

Η παράταση της κράτησης ως κατασκευή ενός εξω-νομικού χώρου

Η κράτηση επ' αόριστον αποτελεί τη συνθήκη του στρατοπέδου που επανέρχεται σε αρκετά σημεία των συνεντεύξεων των προσφύγων, από τις περιγραφές του εγκλεισμού τους στην Αμυδαλέζα μέχρι τις ανησυχίες τους στη σημερινή ελευθερία στην πόλη. Το φάντασμα της διαρκούς και αόριστα παρατεινόμενης κράτησης, στην οποία υποβάλλονται οι κρατούμενες/νοι χωρίς δικαστική απόφαση, ουσιαστικά αναπαριστά τη διαδοχική προσπάθεια της κρατικής εξουσίας για απόδοση νομικών προνομίων στον εαυτό της μέσω της αναστολής του ισχύοντος κάθε φορά νόμου. Εδώ, είναι σημαντικό να τονίσω, ότι η πράξη της αναστολής του νόμου δεν εφαρμόζεται οπουδήποτε· επιτελούμενη εντός μιας περιφραγμένης και συγκεκριμένης χωρικής ενότητας, συναρτά τη δική της υλικότητα στον χώρο και επομένως επιβάλλεται να αναλυθεί χωρικά. Όμως, ενώ η πράξη της αναστολής του κανονικού, παρουσιάζεται εν γένει ως μια παρενθετική συνθήκη εξαίρεσης στον χρόνο και τον χώρο¹⁰, η απόφαση για κράτηση επ' αόριστον αυτό-αναιρεί τον έκτακτο χαρακτήρα της· όχι μόνο γιατί συντηρεί την ισχύ της εξαίρεσης σε έναν αόριστο χρόνο, αλλά και γιατί καθιστά σαφές ότι οι χώροι της εκτόπισης θα παραμένουν επ' αόριστον ενεργοί και η «κατοίκηση στην εξαίρεση» θα έχει διάρκεια. Ο Τζαχανγκίρ μιλώντας για τις συνεχείς νομικές τροποποιήσεις, θα εξισώσει την κατοίκηση στην εξαίρεση του νόμου με την κόλαση, λέγοντας:

«Ήταν νόμος 3 μήνες, μετά άλλαξαν το νόμο 6 μήνες, μετά άλλαξαν νόμο 12 μήνες, μετά πάλι άλλαξαν νόμο σε 18 μήνες. Όταν εγώ ήμουν ελεύθερος άκουσα ότι άλλαξε πάλι σε 2 χρόνια, τώρα πολλά παιδιά είναι εκεί, πέρασαν 18 μήνες και δεν έχουν βγει ακόμα... εκεί μέσα μια κόλαση είναι... Εγώ ήμουνα κόλαση και ήρθα στο paradise.. Πώς λέτε; [...] Ναι! Μετά μου φάνηκε παράδεισος, έτσι ένιωσα ήρθα στον παράδεισο.. Εγώ σκέψου κάνω προσεχή κάθε μέρα στο θεό να μη στείλει εκεί ούτε εχθρό μου, πως το λέτε...»

Τονίζοντας ότι το μεγαλύτερο φάντασμα των κρατουμένων είναι ο χρόνος κράτησης, ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων αναφέρει:

«Το φάντασμά τους είναι ο χρόνος κράτησης, αυτό είναι το μεγαλύτερο φάντασμα τους... Ο άνθρωπος που μπαίνει στα κέντρα κράτησης καταρχήν για να ζητήσει άσυλο περνάνε πολλοί μήνες, ενώ κανονικά από τη στιγμή που μπαίνει έχει το δικαίωμα. Μετά, δεν είναι ποτέ άλλες 40 μέρες για τη συνέντευξη, όπως λένε οι υπηρεσίες, πολλοί περιμένουν 3 έως και 4 μήνες... Και για

¹⁰ όπ. αν., Σταυρίδης, Σ., 2010, σελ. 22.

να περιμένουν την απόφαση άλλο τόσο και περισσότερο... δεν τηρείται με τίποτα αυτό που λένε οι υπηρεσίες. Στην αρχή ήταν έξι μήνες, μετά τους έκαναν 12, μετά 18 και τώρα πια αυτό που λένε στην ουσία είναι ότι δεν υπάρχει χρόνος κράτησης. Είναι πάρα πολλοί πια αυτοί που κρατούνται για 20 ή και 23 μήνες, 25 μήνες... Τους λένε να ζητήσετε άσυλο, αν αναγνωριστείτε από την υπηρεσία θα αφεθείτε ελεύθερος, αλλιώς θα μείνετε πάλι στη φυλακή, πρέπει να δηλώσετε να γυρίσετε πίσω, αλλιώς επ' αόριστον θα μείνετε στη φυλακή. Αυτό είναι αυτό που ακολουθείτε, και έχει γίνει μια κόλαση για αυτούς στα κέντρα κράτησης.»

Εδώ, μου δίνεται η ευκαιρία να παραθέσω -ως αναγκαία παρένθεση- μια σύντομη αναδρομή στις νομικές ρυθμίσεις των τελευταίων χρόνων, που επιβεβαιώνει ότι η κυλιόμενη παράταση της κράτησης, κατασκευάζει έναν χώρο παραδομένο επ' αόριστον στην εξαίρεση του νόμου. Έτσι, ενώ ο νόμος 3386/2005 -που ουσιαστικά ανοίγει το ζήτημα της διαμόρφωσης «ειδικών» χώρων, όπως αυτού της Αμυγδαλέζας- προέβλεπε ως ανώτατη κράτηση τους τρεις μήνες, το διάστημα αυτό μέσα από νομοθετικές τροποποιήσεις μετατρέπεται αρχικά σε εξάμηνο, έπειτα σε δωδεκάμηνο, για να καταλήξει τελικά (από τον Αύγουστο του 2012) να εφαρμόζεται μια αυθαίρετη πολιτική καθολικής κράτησης που εξαντλεί το έσχατο όριο του 18μηνου, που προβλεπόταν τότε «κατ' εξαίρεση» και σε «ειδικές» περιπτώσεις¹¹. Μετά το πέρας του ανώτατου επιτρεπόμενου ορίου του 18μήνου για πολλές/ους κρατούμενες/ους, που ήδη έρχεται σε αντίθεση με τις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας, το ελληνικό κράτος δεν αρνείται απλώς να τις/τους απελευθερώσει, όπως επιβάλλεται από τους ισχύοντες κανόνες του εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς δικαίου, αλλά διολισθαίνει σε μια νέα νομική εκτροπή¹². Με τη γνωμοδότηση 44/2014, το Φεβρουάριου του 2014, το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους επιχειρεί να «νομιμοποιήσει» την κράτηση επ' αόριστον, μετονομάζοντάς την σε

¹¹ Ενδεικτικά παραθέτω παραγράφους νόμων και προεδρικών διαταγμάτων που σχετίζονται με την κράτηση

Στο άρθρο 13 του **ΠΔ 114/2010** στην παράγραφο 4 αναφέρεται: «*Η κράτηση αυτή επιβάλλεται για το απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα και σε καμία περίπτωση δεν δύναται να υπερβαίνει τις ενενήντα (90) ημέρες. Εάν ο αιτών έχει προηγουμένως κρατηθεί εν όψει διοικητικής απέλασής του, ο συνολικός χρόνος κράτησης δεν δύναται να υπερβαίνει τις εκατόν ογδόντα (180) ημέρες.*»

Στο άρθρο 30 του **Νόμου 3907/2011** στις παραγράφους 5 και 6 αναφέρεται: «*Το ανώτατο όριο κράτησης δεν μπορεί να υπερβαίνει το εξάμηνο. [...] Το χρονικό όριο μπορεί να παραταθεί για περιορισμένο μόνο χρόνο που δεν υπερβαίνει τους δώδεκα μήνες, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες παρά τις εύλογες προσπάθειες των αρμόδιων υπηρεσιών η επιχείρηση απομάκρυνσης είναι πιθανόν να διαρκέσει περισσότερο επειδή: α) ο υπήκοος της τρίτης χώρας αρνείται να συνεργασθεί ή β) καθυστερεί η λήψη των αναγκαίων εγγράφων από τρίτες χώρες*»

Στο άρθρο 1 του **ΠΔ 116/2012** προσθέτει στην παραπάνω παράγραφο του άρθρο 13 του ΠΔ 114/2010 το παρακάτω εδάφιο: «*Η κράτηση δύναται να παρατείνεται περαιτέρω, με ειδικά αιτιολογημένη απόφαση των οργάνων της παραγράφου 3, εφόσον εξακολουθούν οι λόγοι που την επέβαλαν σύμφωνα με την παράγραφο 2. Η παράταση αυτή της κράτησης δεν δύναται να υπερβαίνει τους δώδεκα (12) μήνες. Στις περιπτώσεις αυτές η αίτηση ασύλου εξετάζεται κατά προτεραιότητα, σύμφωνα με τις βασικές αρχές και εγγυήσεις που προβλέπονται στο άρθρο 8.*»

¹² Για εκτενέστερη αναφορά στη γνωμοδότηση 44/2014 βλ. και τις ανακοινώσεις: Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ανακοίνωση 22 Μαρτίου 2014, «*ΝΣΚ: Βάπτισαν την κράτηση των αλλοδαπών περιοριστικό όρο για να μην ομολογήσουν ότι ο Ξένιος Δίας ήταν φιάσκο...*» και Ομάδα Δικηγόρων για τα Δικαιώματα Προσφύγων και Μεταναστών, ανακοίνωση 21 Μαρτίου 2014, «*Νομικό Συμβούλιο του κράτους: Μια νομική εκτροπή.*»

περιοριστικό διοικητικό μέτρο υποχρεωτικής διαμονής στα προαναχωρησιακά κέντρα¹³. Πέρα από το γεγονός ότι η απόλυτη στέρηση της ελευθερίας, μονάχα ως κράτηση μπορεί να σταθεί νομικά, και όχι ως «περιοριστικός όρος», έχει ενδιαφέρον ότι η αποκλειστική ευθύνη της απόφασης αυτής μεταβιβάζεται εξολοκλήρου στις/στους πρόσφυγες με το πρόσχημα της έλλειψης «*συνεργασίας με τις αρμόδιες αρχές*». Ωστόσο, η κράτηση προς επιστροφή, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις χωρών που η επιστροφή κρίνεται ανέφικτη και απαγορευτική, στερείται οποιασδήποτε νομικής ισχύος και μόνο ως μέσο εξαναγκασμού που υιοθετεί λογικές αστυνόμευσης μπορεί να ειπωθεί.

Έχει σημασία να αναφέρω ότι η επέκταση των προνομίων της κρατικής εξουσίας στην παραπάνω γνωμοδότηση, δικαιολογείται με το πρόσχημα της έκτακτης αναγκαιότητας για επαγρύπνηση σε ζητήματα εθνικής ασφάλειας και προστασίας της εδαφικότητάς της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η κράτηση επ' αόριστον αποτελεί εγχείρημα που στοχεύει στη διατήρηση της τάξης του πληθυσμού της μέσω της διαχείρισης, του περιορισμού και της παρακολούθησης του φυλετικοποιημένου πληθυσμού (επιχείρημα συμφυές με την έννοια της κυβερνητικότητας και της βιοεξουσίας, όπως παρουσιάζεται στο έργο του Foucault), ο οποίος μάλιστα «*εκτιμάται με βεβαιότητα*» εκ των προτέρων «*επικίνδυνος*» τόσο για το «*δημόσιο συμφέρον*» όσο και για τη διατήρηση της «*δημόσιας τάξης και ασφάλειας*»¹⁴. Και πάλι σε αυτό, προχωράει σε μια ακόμα πιο υποκριτική λογική ακροβασία: αφού διατείνεται ότι η ανεξέλεγκτη στέρηση του δικαιώματος στη ζωή και στην ελευθερία, εφαρμόζεται για να προστατεύσει, μεταξύ άλλων, και «*το ατομικό συμφέρον*» των μεταναστριών/των και προσφύγων, επισημαίνοντας ότι «*πρόκειται για ευάλωτα άτομα*». Άλλοτε, λοιπόν, με την «*εκτίμηση*» των «*ευάλωτων*», άλλοτε με εκείνη των «*επικίνδυνων*», διατηρώντας ωστόσο σε κάθε πρόταση τον δεδομένο χαρακτηρισμό των «*παράνομων*» (ή πιο περιφραστικά «*μη νόμιμων*»), η κρατική εξουσία επιβάλλει καταχρηστικά τη μόνη τελικά καταφανώς παράνομη

¹³ Όπως αναφέρεται στη γνωμοδότηση 44/2014: «στην περίπτωση μη νόμιμων αλλοδαπών, [...], το μέτρο της υποχρεωτικής παραμονής σε ορισμένο μέρος, μπορεί να είναι και το μέτρο της υποχρεωτικής διαμονής στα προαναχωρησιακά κέντρα, όχι ως κράτηση, αλλά ως περιοριστικό μέτρο [...] μέχρι να ολοκληρωθεί η εκτέλεση της αποφάσεως επιστροφής τους, η οποία είναι ανέφικτη αποκλειστικά από υπαιτιότητά τους». Σε άλλο σημείο: «...να μην δεν προβλέπεται από τον νόμο η δυνατότητα παρατάσεως της κρατήσεως πέραν του 18μηνου, ούτε εκ νέου κράτηση για χρονικό διάστημα μέχρι 18 μήνες, με αιτιολογημένη όμως απόφαση της αρμόδιας Αρχής, [...] μπορεί να μην αφεθεί ελεύθερος και μετά το 18μηνο [...]»

¹⁴ Παραθέτω ένα μέρος του περιεχομένου της επιχειρηματολογίας της γνωμοδότησης 44/2014: «[Μ]ε την απελευθέρωση όλων των παράνομων αλλοδαπών, που από αποκλειστικά δική τους υπαιτιότητα παρεμποδίζεται και καθίσταται αδύνατη η επιστροφή ή η απέλασή τους εντός 18μηνου, κινδυνεύει το δημόσιο συμφέρον και ο σκοπός της ενωσιακής και εθνικής νομοθεσίας, [...], αφού οδηγούμεθα με έμμεση «*νομιμοποίηση*» της παραμονής των ως άνω αλλοδαπών στη χώρα, ενώ παράλληλα εκτιμάται, με βεβαιότητα, [...], ότι η απελευθέρωση αυτή θα οδηγήσει στην ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των μη νόμιμων μεταναστών στο εσωτερικό με τις εντεύθεν δυσμενείς συνέπειες στη δημόσια τάξη και ασφάλεια, [...]. Με την μη απελευθέρωση και την επιβολή του περιοριστικού όρου, [...] προστατεύεται συγχρόνως με το δημόσιο συμφέρον και το ατομικό τους συμφέρον, αφού πρόκειται για ευάλωτα άτομα, χωρίς μόνιμη διαμονή, χωρίς νόμιμα έγγραφα και χωρίς δυνατότητα να εργασθούν και κινδυνεύουν να πέσουν σε μεγάλη ένδεια ή σε παράνομα κυκλώματα εκμεταλλεύσεως τους.»

και νομικώς αυθαίρετη πράξη της παρατεταμένης φυλάκισής τους· όχι βάσει πράξεων, αλλά βάσει ταυτότητας. Χρησιμοποιώντας τα αγανακτισμένα λόγια του Αχμάντ:

«Εγώ δεν είμαι παράνομος, είμαι πολιτικός κρατούμενος, μου συμπεριφέρονται σα να έχω κάνει κάποιο έγκλημα. Είχα πολιτικό πρόβλημα στη χώρα μου, αλλά είχα τη δουλειά μου και τη ζωή μου, ήρθα εδώ για να είμαι ελεύθερος και πάλι σε φυλακή με έβαλαν...»

Με ποιους τρόπους, όμως, η αναστολή του νόμου συναρτά τις δικές της νοηματοδοτήσεις στον χώρο; Η Butler υποστηρίζει ότι η πράξη της αναστολής του νόμου στο πλαίσιο μια δηλωμένης κατάστασης έκτακτης ανάγκης αποτελεί μια πράξη επιτελεστική, που μέσω αυτής κατασκευάζεται ένας νόμος που δεν είναι νόμος και μια διαδικασία που δεν είναι διαδικασία¹⁵. Ακολουθώντας τη σκέψη της, αυτό που επιχειρώ να στηρίξω εδώ, είναι ότι το παράδειγμα της Αμυγδαλέζας επιβεβαιώνει ότι η απόφαση για κράτηση επ' αόριστον θα μπορούσε να ειδωθεί ως επιτελεστική πράξη και με χωρικές διαστάσεις· όχι μόνο γιατί υποστασιοποιεί έναν εξωνομικό χώρο απεριόριστης κρατικής εξουσίας, αλλά και γιατί εντός αυτού του χώρου η έκνομη άσκηση εξουσίας θα παραμείνει αορίστως και πολύπλευρα παρατεινόμενη¹⁶. Ρωτώντας τον Τζαβίντ για τον χρόνο κράτησής του και τον τρόπο που ενημερώθηκε για αυτόν, παρατηρώ ότι την περιγραφή της διαρκώς παρατεινόμενης κράτησής του (για την οποία ενημερώνεται από παλιότερους κρατούμενους) διαδέχεται η περιγραφή της παρατεινόμενης αγωνίας κατά την ξαφνική μεταφορά του από την Αμυγδαλέζα σε έναν άγνωστο σε αυτόν προορισμό. Έτσι, μπορεί για τον Τζαβίντ η φυλάκιση επ' αόριστον να μετατρέπεται τελικά σε μια συνθήκη κανονικότητας και συνήθειας¹⁷, εντούτοις επιτελούμενη σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο εγκατάλειψης στην εξαίρεση του νόμου, επενδύει τον χώρο της Αμυγδαλέζας με μια επ' αόριστον ανεξέλεγκτη ισχύ στο σώμα του· με τέτοιο τρόπο, ώστε η απομάκρυνσή του από εκεί (οτιδήποτε, δηλαδή, μπορεί να διαταράξει αυτή τη συνήθεια) να καθιστά απροσδιόριστες και τις δικαιοδοσίες της εξουσίας επί της ζωής του¹⁸. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

¹⁵ όπ. αν., Butler, J., 2008 [2006], σελ 120.

¹⁶ βλ. και Butler, J., 2008 [2006], σελ 123.

¹⁷ Το ζήτημα της συνήθειας σε ένα χώρο απεριόριστης και ανεξέλεγκτης εξουσίας στην περιγραφή του Τζαβίντ, μου φέρνει στο μυαλό ένα απόσπασμα από τη μαρτυρία του Primo Levi, κρατούμενου σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Άουσβιτς: «[...] ούτε έκπληκτοι ούτε υπερβολικά στενοχωρημένοι· κατά βάθος όλοι φοβόμασταν τις αλλαγές: «Κάθε αλλαγή είναι προς το χειρότερο» έλεγε μια παροιμία του στρατοπέδου. Γενικά, η πείρα μας είχε επιβεβαιώσει άπειρες φορές τη ματαιότητα κάθε πρόβλεψης: για ποιο λόγο να βασανίζομαστε με την πρόβλεψη του μέλλοντος όταν καμιά πράξη μας, καμιά λέξη μας δεν θα μπορούσε στο ελάχιστο να το επηρεάσει; Ήμασταν από τους παλιούς *Häftlinge*: η σοφία μας ήταν το «μην προσπαθείς να καταλάβεις», μην προσπαθείς να φανταστείς το μέλλον, μη βασανίζεσαι με το πώς και το πότε θα τελειώσουν όλα: μη ρωτάς και μην αναρωτιέσαι.», στο Levi, P., 2009 [1947], *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μτφρ. Σαρλικιώτη Χ., Αθήνα: ΑΓΡΑ, σελ. 142.

¹⁸ Ο Agamben χρησιμοποιώντας μια επισήμανση της Butler για τον detainee στο Γκουαντάναμο αναφέρει ότι «η γυμνή ζωή αγρίζει τη μέγιστη απροσδιοριστία της», στο όπ. αν., Agamben, G., 2013β [2003], σελ. 16.

«Στην αρχή όταν πήγα στην Αμυγδαλέζα, ρώτησα κάποιους φίλους μου Αφγανούς που ήταν εκεί πόσες μέρες θα με κρατήσουν. Είπαν στην αρχή 3μήνες, μετά όταν πέρασαν 2,5 μήνες τους ρώτησα ξανά, μου είπαν έγινε έξι μήνες. Στην αρχή είναι πάρα πολύ δύσκολο, για κάποιον που δεν έχει φυλακιστεί δεν μπορεί να καταλάβει... Μετά από τους 2,5 μήνες έκανα φίλους και συνήθισα. Όταν πέρασαν πέντε μήνες μας στείλανε στην Κομοτηνή, σε ένα αμάξι, λεωφορείο, μεγάλο που έχοννε η αστυνομία με σίδερα, φοβόμασταν πάρα πολύ ότι μας πάνε κάπου για να μας σκοτώσουν, δεν κατάλαβα ότι μας πάνε σε κάποια άλλη φυλακή για αυτούς που είναι παράνομοι, σα να με πήγαιναν για εκτέλεση. Αυτό το λεωφορείο είχε μικρούς-μικρούς χώρους μέσα, από σίδερο πάρα πολύ δυνατό, αυτό το αμάξι ήταν για αυτούς που κάνουν κάποιο έγκλημα... Μετά φοβόμασταν ότι κάποιος μας κατηγορήσε για κάτι και μας πάνε στο τμήμα γιατί στο δρόμο σταμάτησαν σε ένα αστυνομικό τμήμα για να πάμε τουαλέτα... Ήταν όλη η αστυνομία γύρω-γύρω από το αμάξι με τα όπλα και όλα αυτά και μας κατέβαζαν δύο-δύο άτομα κάτω για τουαλέτα. Μετά από οχτώ ώρες φτάσαμε εκεί, δεν είχα ρολόι ή κάτι τέτοιο, αλλά έτσι κατάλαβα από τον ήλιο... τόσες ώρες νόμιζα ότι πέρασαν... Όταν φτάσαμε μας χωρίσανε σε 3 ομάδες, άλλους μας πήγαν στην Κομοτηνή, άλλους Δράμα και άλλους Ορεστιάδα.»

Εφόσον, λοιπόν, η πράξη της αναστολής του νόμου επιτελείται εντός ενός συγκεκριμένου χωρικού πλαισίου επικράτειάς του, ο χώρος της Αμυγδαλέζας θα πρέπει να ιδωθεί ως η «υλική έκφραση των ορίων του νόμου»¹⁹. όχι μόνο με την έννοια μιας συνοριακής συνθήκης μεταξύ νόμου και εξαίρεσης, αλλά ως χωρικό περίγραμμα που θέτει σε αμφισβήτηση τα ίδια τα όρια του ανθρωπίνως διανοητού. Και αυτό γιατί ως εντοπισμένος χώρος ταυτοποίησης εκείνης και εκείνου που φυλακίζεται επ' αόριστον χωρίς δικαστική απόφαση, χωρίς παραχώρηση του δικαιώματος για νομική υποστήριξη και χωρίς εφαρμογή της προβλεπόμενης νομικής διαδικασίας, συνιστά τη χωρική συνθήκη που μπορεί επ' αόριστον να επιβεβαιώνει ότι κάποιες ζωές θα εξαιρούνται από τα θεμελιώδη νομικά, κοινωνικά και ανθρώπινα δικαιώματα: θα βρίσκονται επ' αόριστον έξω από το νόμο —«όχι από τον ένα ή τον άλλο νόμο αυτής ή της άλλης χώρας, αλλά από τον ίδιο το νόμο»²⁰. Ρωτώντας τον Τζαχανγκίρ για τα δικαιώματά του μου είπε:

«Δεν βοηθάει κανένας, τα παιδιά κλαίνε. Προσπαθούν εννέα μήνες ή ένα χρόνο. Κάνουν αίτηση για άσυλο, 4-5 μήνες μετά θα έρθει μια μικρή συνέντευξη, μετά πάλι μια μεγάλη συνέντευξη, μετά θα έρθει απόφαση με reject. Αυτό δεν είναι ζωή... Δεν ξέρω που ήρθα... Αυτό είναι Ευρώπη ή τι;»

¹⁹ όπ. αν., Σταυρίδης, Σ., 2010, σελ. 21.

²⁰ Από αναφορά στον Michel Agier: «Οι πρόσφυγες είναι hors du nomos- έξω από το νόμο» στο όπ. αν., Bauman, Z., 2008 [2007], σελ. 72.

Ο Αχμάντ περιγράφει τον τρόπο που διεκδίκησε το δικαίωμά του για αίτηση ασύλου, λέγοντας:

«Ήμουν αρκετό καιρό στην Αμυγδαλέζα, μαζί με έναν φίλο μου χωρίς να μας πηγαίνουν στην υπηρεσία ασύλου για να μας πάρουν συνέντευξη. Μετά από τόσο καιρό, ο φίλος μου έραψε το στόμα του και έτσι αναγκάστηκαν να μας πάνε...»

Ενώ, ρωτώντας τον αν ενημερώθηκε για τα δικαιώματά του, ο Αχμάντ προσθέτει:

«Δεν μου είπαν τίποτα για τα δικαιώματα μου... Δεν είχαν σεβασμό σε εμένα, και νομίζω ότι δεν είχαν πάει σε κάποιο ανθρώπινο σχολείο. Η αστυνομία δεν σκέφτεται απέναντι σε έναν άνθρωπο... Ο γιατρός, ο μάγειρας, δεν σκέφτεται πως έχει απέναντι έναν άνθρωπο.»

Ο Τζαχανγκίρ προσπαθώντας να προσδιορίσει την ιδιότυπη λειτουργία αυτού του χώρου, ταλαντεύεται ανάμεσα στις λέξεις «φυλακή» και «καμπ», σα να ταλαντεύεται ανάμεσα σε ένα «εκτός» και ένα «εντός» νόμου. Καταλήγοντας στη λέξη «κλουβί», θα περιγράψει ότι εντός αυτού χωρικού πλαισίου οι φυλακισμένες ζωές, απογυμνωμένες από κάθε πολιτική και νομική ταυτότητα, εκτιμώνται ως λιγότερο ανθρώπινες:

«Πρώτον, αυτό δεν είναι η άλλη φυλακή... δεν είναι... αυτό δεν είναι φυλακή ή κάτι, καμπ είναι, αλλά είναι σαν να μην είμαστε άνθρωποι. Πώς να σας πω.. Πως μένει το πουλί, ή σκυλί, ή ζώα σε ζωολογικό κήπο.. δεν μπορώ να σου εξηγήσω που μένει.. Σαν κλουβί.. έτσι ήμασταν, έτσι ήμουνα.. έκλαψα πολύ και δεν μπορούσα να μείνω εκεί, θα πέθαινα... είχα πολιτικό πρόβλημα για αυτό ήρθα Ελλάδα.»

Ενώ, για τον Τζαχανγκίρ ο χώρος της Αμυγδαλέζας αναπαρίσταται ως τόπος «*αναγωγής των ανθρωπίνων όντων στην κατάσταση του ζώου*», η παρακάτω περιγραφή του Τζαβίντ μαρτυρά ότι η αναγωγή αυτή δεν επαρκεί: το ζώο θα πρέπει να παρουσιαστεί εκτός ελέγχου, ώστε ο απόλυτος περιορισμός του να κατασταθεί απαραίτητος και η ανάγκη τιθάσευσής του επιτακτική²¹. Ο Τζαβίντ εξιστορώντας την προσωπική του εμπειρία αιτήματος ασύλου, δεν στέκεται στο χρονοβόρο της διαδικασίας καθαυτής, αλλά εμμένει στον τρόπο που παρουσιάστηκε η εικόνα του στους δρόμους της πόλης τα λιγοστά λεπτά που βρέθηκε εκτός του στρατοπέδου και στους διαφορετικούς τρόπους που δέθηκε με χειροπέδες κατά τη μεταφορά του στην υπηρεσία ασύλου για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Παραθέτοντας τα λόγια του:

«Όταν πήγα για τη συνέντευξη για το άσυλο, μπήκα μέσα στο αμάξι που έχει η αστυνομία για να μας πάνε για συνέντευξη...[...] Όταν μας πάνε για συνέντευξη μας βάζουν χειροπέδες για να μη φεύγουμε. Την πρώτη φορά μου έβαλαν χειροπέδες με τα χέρια μπροστά [δείχνει].. Την πρώτη

²¹ βλ. και Butler, J., 2008 [2006], σελ 140.

φορά που πήγα δεν πρόλαβαν να με πάρουν για συνέντευξη, μετά από 15 μέρες ήρθε πάλι η σειρά μου και ξαναπήγα στη συνέντευξη. Τη δεύτερη φορά που πήγα οι άλλοι αστυνομικοί επέμεναν να μην μας δέσουν τα χέρια μπροστά αλλά πίσω.. αλλά το αμάξι δεν σταμάτησε μπροστά στο δρόμο που ήταν το αστυνομικό τμήμα, σταμάτησε σε ένα μεγαλύτερο δρόμο και κατεβήκαμε εκεί. Η αστυνομία μου είχε φορέσει χειροπέδες με τα χέρια πίσω και από τα μπράτσα δεξιά και αριστερά με κρατούσε η αστυνομία... έτσι [δείχνει]... Μέχρι να φτάσουμε στην πόρτα του αστυνομικού τμήματος, όλος ο κόσμος που περνούσε με κοίταζε με απαξίωση. Εκεί ντράπηκα πολύ, ένιωσα πάρα πολύ άσχημα, ταπεινωμένος.. Το βλέμμα του κόσμου ήταν πολύ άσχημο και σκέφτηκα “τι πράγμα τόσο άσχημο έκανα εγώ και με πάνε έτσι στο αστυνομικό τμήμα;”... Αυτήν τη μέρα δεν μπορώ να την ξεχάσω ποτέ... αυτό το πράγμα μόνο στις ταινίες το είχα δει για αυτούς που έκαναν εγκλήματα, αλλά συνέβαινε και σε μένα πραγματικά..»

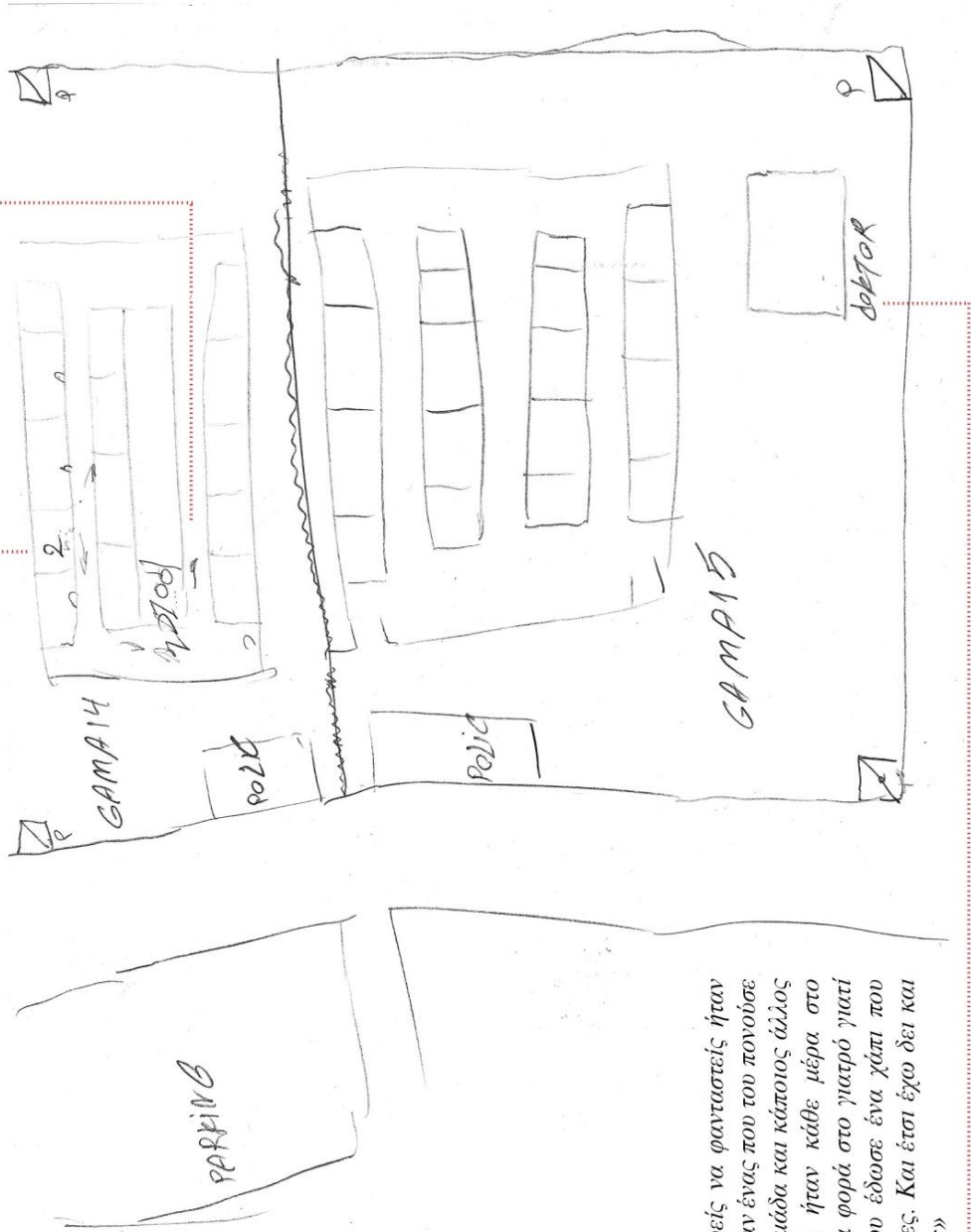
Από την αναπαράσταση του χώρου στους χώρους της αναπαράστασης

Μέρος της διαδικασίας των συνεντεύξεων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αποτέλεσε η απόδοση της υλικής πραγματικότητας του κέντρου κράτησης με τη μορφή ελεύθερων σχεδίων αναπαράστασης. Η αναπαράσταση της Αμυγδαλέζας, όπως συμβαίνει σε κάθε διαδικασία σύλληψης του χώρου, αναδεικνύει ένα μεγάλο εύρος νοηματοδοτήσεων, εξαρτώμενων αναπόδραστα από το εκάστοτε πλαίσιο αναφοράς της/του παρατηρήτριας/τη. Στα σχέδια των προσφύγων παρατηρείται μια ενδελεχής αναπαράσταση μεμονωμένων τμημάτων του στρατοπέδου –της συγκεκριμένης πτέρυγας, δηλαδή, που κρατούνταν-, σε συνδυασμό με παντελή έλλειψη αναπαραστατικών δεδομένων για τον υπόλοιπο περιβάλλοντα χώρο. Ενώ, οι πληροφορήτριες/τες, που με διαφορετικές ιδιότητες επισκέπτονται το κέντρο κράτησης, έχουν πρόσβαση σε συγκεκριμένους χώρους του στρατοπέδου και λόγω αυτού μερική αίσθηση των εσωτερικευμένων περιορισμών του. Η συγχρονία, λοιπόν, της φυσικής παρουσίας των προσφύγων με τις/τους επισκέπτριες/τες πάνω σε ένα καθόλα υλικό έδαφος, γεννά και πολλαπλές ποιότητες χώρου, ανόμοιες γεωμετρίες ανάγνωσης και διαφορετικές οπτικές ακόμα και του μετρήσιμου και απόλυτα υπολογίσιμου μεγέθους της έκτασης. Το σύνολο, δε, των γραφημάτων και των μαρτυριών, που παρατίθεται παρακάτω, επιβάλλει την αναγκαιότητα μιας διαλεκτικής σκέψης μεταξύ του απόλυτου χώρου του στρατοπέδου και των διαφορετικών συλλήψεων και ερμηνειών που εξαρτώνται από τις ανθρώπινες πρακτικές που εμπεριέχει και με αυτήν την έννοια, επιβάλλει την κατανόηση του χώρου με σχεσιακούς όρους²².

²² όπ. αν. Harvey, D., 2005, σελ. 25-26.

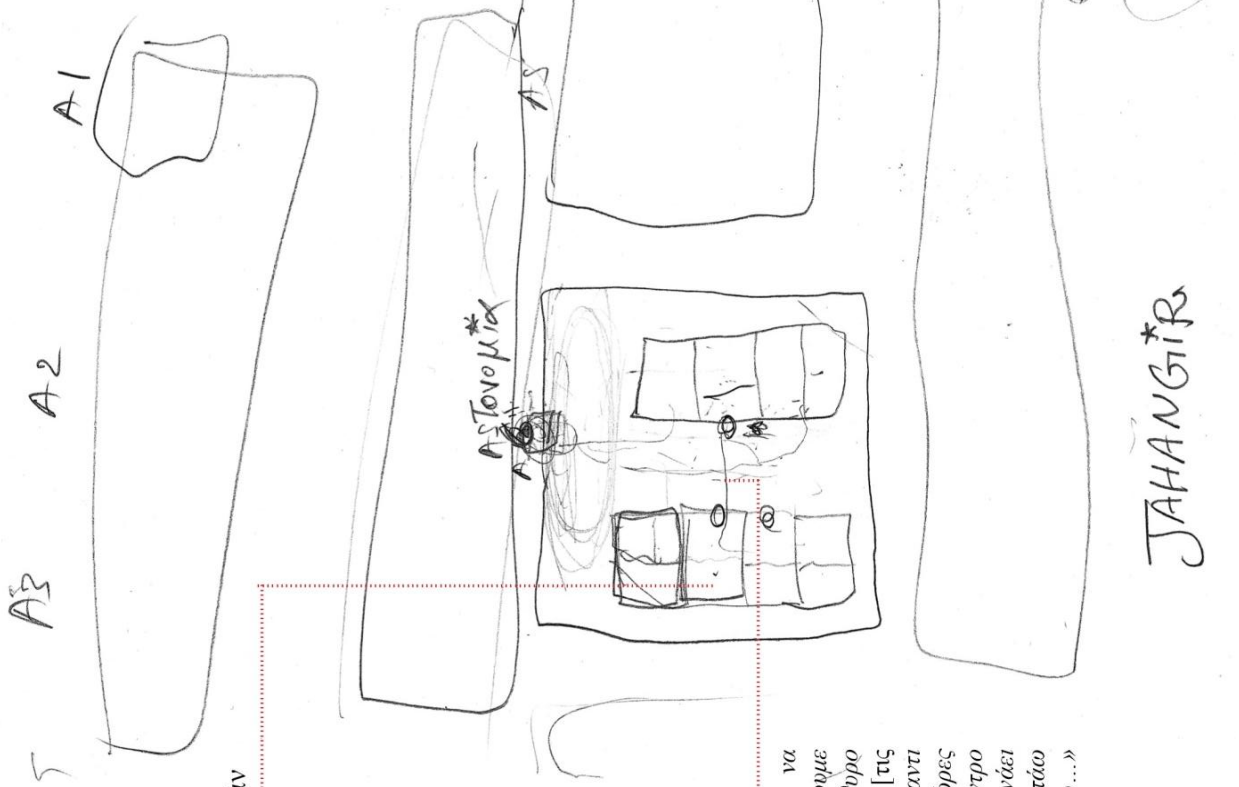
«[...] δεν καταλαβαίνεις πότε είναι μέρα, πότε είναι βράδυ. Ξυπνούσα το πρωί, αν ο συγκάτοικος είχε διάθεση μιλούσε, αλλιώς πήγαινα στο διπλανό δωμάτιο. Όλοι κοιμόνταν εκεί μέσα. Οι καθημερινές μου κινήσεις [σχεδιασμένες με βελάκια] είναι μόνο γύρω από τα δωμάτια να κοιτάζω τα συρματοπλέγματα και έναν στόλο.»

Γ14_Αχμέδ, 30 χρονών, Ιράν

«Ο,τι χειρότερο μπορείς να φανταστείς ήταν μέσα στη φυλακή. Ήταν ένας που του πονούσε το δόντι για μια εβδομάδα και κάποιος άλλος που δεν είχε τίποτα ήταν κάθε μέρα στο γιατρό. Είχα πάει μια φορά στο γιατρό γιατί είχα φαργούρα και μου έδωσε ένα χάπι που κοιμόμουν για 30 ώρες. Και έτσι έχω δει και τα διπλανά κοντέινερς»

[2] Σχέδιο αναπαράστασης Αμυγδαλέζας του Αχμάντ

A6_ Τζαχανγκίρ, 24 χρονών, Πακιστάν

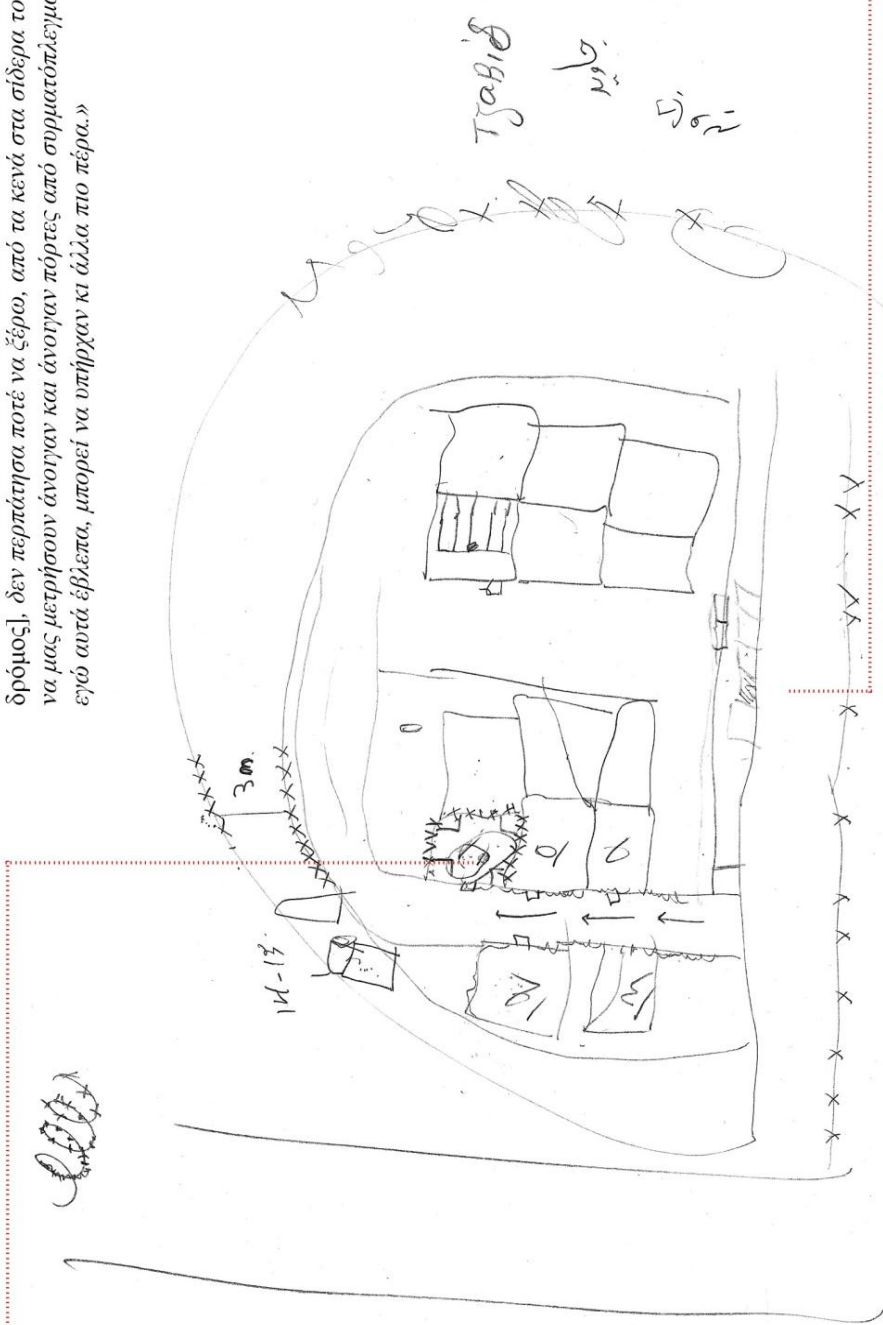
«Σκέφτομαι πάντα να πάω εκεί για να βοηθήσω κάποιον, αλλά δεν μπορώ να βοηθήσω. Είμαι μικρός δεν μπορώ να βοηθήσω, τα παιδιά είναι εκεί πάρα πολύ δύσκολη ζωή. Θα θέλα να πάω να βρω τον φίλο μου να δω τι κάνει [...], αλλά δεν ξέρω πώς να ψάξω... όλοι έχομε ένα νομέρο εκεί μέσα, εγώ δεν ξέρω νομέρο του και δεν ξέρω και που να ρωτήσω.»

«Εγώ ήμουν στο A6-10. Μας λέγανε να μένομε στο δωμάτιο μας και να μην κάνομε παρέα [...]. Εμείς μιλάμε από το παράθυρο με τους απέναντι και από τις πόρτες [τις αντικριστές], έτσι μιλάμε με τους απέναντι [δένει στο σχέδιο]. Τις περισσότερες ώρες μένομε στο δωμάτιο. Μια μέρα στο κέντρο κράτησης είναι σαν ένας χρόνος, δεν περνάει ο καιρός. Περιμένο, λέω τι ώρα είναι, κοιτάω το ρολόι, σκέφτομαι τι θα κάνω, τι θα κάνω...»

[3] Σχέδιο αναπαράστασης Αμυγδαλέζας του Τζαχανγκίρ

«[...] όλα αυτά είναι με σίδερα, με συρματοπλέγματα... Σε κάθε μικρό γώρο είναι περίπου δεκαεφτά δεμάτια και γύρω συρματοπλέγμα. Παντού είχε συρματοπλέγμα. Σκέψου πόσες φορές είχαμε γύρω μας συρματοπλέγμα!! Και ένα δεύτερο εδώ, και ένα τρίτο παραέξω. Και μετά από αυτό, είναι δρόμος, τρία μέτρα άδεια, και μετά πάλι ένα συρματοπλέγμα τέταρτο, μεγαλύτερο και πιο ψηλό απέξω, που πάνω έχει στρογγυλό σίδερο που σε τσιματεί... [..] Περίπου 3 μέτρα [ο δρόμος], δεν περπάτησα ποτέ να ξέρω, από τα κενά στα σίδερα το έβλεπα... [..] Για να γθουν να μας μετρήσουν άνοιξαν και άνοιξαν πόρτες από συρματοπλέγμα... [..] δεν ξέρω πολύ καλά, ενώ αυτά έβλεπα, μπορεί να υπήρχαν κι άλλα πιο πέρα.»

11 Τζαβίδ, 32 χρονών, Αφγανιστάν

«Πέντε μήνες ήμουν στο 11 μετά έφτιαζαν κανοόργια οικοδομή, το 14 και το 15. Όταν γύρσα ξανά από την Κομοτηνή με έβαλαν στο 14 που ήταν κανοόργιο. Εκεί δεν μπορούσα να βλέπω τα υπόλοιπα που ήταν πάνω... Πώς να σου πω... ήταν σαν λόφος και ήμουν στο πιο χαμηλό σημείο...»

« [..] Και στην άκρη έχει κοντέινερ για αστυνομία, για γιατρό, για υπηρεσία ασύλου και πίσω είχε κι άλλα κοντέινερς, δεν μπορούσα να δω... Εγώ ήμουν στο 11 πέντε μήνες, και μια φορά πήγα στον γιατρό στην άκρη και είδα και τα διπλανά κοντέινερς, τα είδα από μακριά και φαντάζομαι πως ήταν...»

[3] Σχέδιο αναπαράστασης Αμυδαλέζας του Τζαβίντ

Όμως, αυτή η αλλαγή στην κλίμακα αναπαράστασης του στρατοπέδου που παρατηρείται μεταξύ των εξωτερικών και εσωτερικών βιωμένων εμπειριών, αντανακλά και τους τρόπους που «η πειθαρχία προβαίνει [...] στην κατανομή των ανθρώπων στο χώρο»²³, δηλαδή, τις διαφορετικές μορφές περιφράξεων με τις οποίες οργανώνει την τάξη του χώρου εντός του οποίου επιβάλλεται. Από τη μια πλευρά, δηλαδή, μια «απ' έξω» αντίληψη της χωρικής δομής του στρατοπέδου, που εστιάζει στην περιγραφή ενός περιφραγμένου χώρου ετερογένειας προς τις συνήθειες λειτουργίες της πόλης· ενός χώρου διαρθρωμένου σε επαναλαμβανόμενη διάταξη και πειθαρχική μονοτονία, στον οποίο όμως η πρόσβαση είναι ανέφικτη. Ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων, μιλώντας για τον χώρο που μπορεί να προσεγγίσει και το σημείο επαφής του με τους κρατούμενους στην Αμυγδαλέζα, θα πει:

«[...] είναι τα κοντέινερ από δω και από κει, σειρές κοντέινερ, έτσι και παντού, δηλαδή άλλες σειρές από δω, από δω και από κει, τώρα πόσες σειρές είναι και πόσα είναι δεν θυμάμαι... Μπορεί να είναι πολλά κοντέινερ παρά μέσα, εμείς μόνο σε αυτό έχουμε πρόσβαση.. [...] Ορίζει η αστυνομία τι μπορείς να κάνεις, δεν είναι ότι μπορείς να πας να τα δεις όλα και να δεις τι γίνεται εκεί μέσα.. Δηλαδή η πόρτα είναι από δω, μετά από δω μας παίρνουν τα αυτοκίνητα της αστυνομίας και μετά μας πάνε μέσα εδώ.. μόνο εδώ έχουμε το δικαίωμα... πρόσβαση... Μόνο από το συρματοπλέγμα, δηλαδή, εμείς από αυτή την πλευρά του συρματοπλέγματος και οι κρατούμενοι από την άλλη.. Μιλάμε μέσω συρματοπλεγμάτων, δεν μπορούμε να μπούμε μέσα, αλλά έχουμε δικαίωμα να φέρουμε από κάθε εθνικότητα δύο άτομα... να τους φέρουν στο συρματοπλέγμα να μας πουν τι συμβαίνει... έχουμε αυτήν την επαφή μόνο... εμείς από δω αυτοί από κει, να τους μιλάμε και να τους ακούμε.. εδώ στην Αμυγδαλέζα είναι οι άνθρωποι πολύ φοβισμένοι και οι περισσότεροι έχουν πια πολλά ψυχολογικά προβλήματα, [...], καταλαβαίνεις ότι οι άνθρωποι αυτοί είναι στο όριο τρέλας. Έτσι τους αντικρίζω εγώ, αυτή είναι η κατάσταση τους... μου μιλούσε ο κρατούμενος και προσπαθούσε το ένα μάτι του να είναι στον αστυνομικό και το άλλο σε μένα. Και μου ζητούσε κάποιες λέξεις να μην τις μεταφράσω στα ελληνικά γιατί ακούει ο αστυνομικός από κει και μετά θα τον χτυπήσει και θα τον βρίσει... [...] Δεν μπορείς να έχεις την ακριβή πληροφορία, την ακριβή εικόνα, όταν σε πάνε μόνο σε έναν χώρο.. την ακριβή εικόνα μας τη λένε οι άνθρωποι όταν βγαίνουν τελικά... στο συρματοπλέγμα μπορεί και να μη μας την πουν, αλλά όταν βγαίνουν μας τη λένε...²⁴»

²³ Foucault, M., 2011[1975], Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της Φυλακής, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Αθήνα: Πλέθρον, σελ.162.

²⁴ Παραθέτω το υπόλοιπο της συνέντευξης του που αναφέρεται σε ένα άλλο κέντρο κράτησης: «Για παράδειγμα στο ελληνικό που μπήκαμε στην αρχή δεν μας αφήναν να μπούμε, είναι 2 χώροι, ένα είναι πολύ μεγάλο, εδώ, και είναι ένα χολ εδώ και από δω και από δω είναι πάρα πολύ από Μπαγκλαντές και Αφγανιστάν πολλοί. Αλλά είναι και ένας άλλος χώρος εδώ που είναι περίπου 25 άτομα, και αυτοί είναι σε πολύ καλή κατάσταση. Μας άφησαν να πάμε να μιλήσουμε σε αυτόν εδώ το χώρο γιατί είναι σε πολύ καλή κατάσταση, στον άλλο χώρο δεν μας άφησαν με τίποτα να πάμε. Εδώ είναι πόρτα σιδερένια με κάγκελα, και καθώς φεύγαμε μας έλεγαν από τα σίδερα οι κρατούμενοι, ελάτε

Και από την άλλη πλευρά, οι μαρτυρίες των κρατουμένων μαρτυρούν μία «εκ των έσω» αντίληψη του χώρου, που μαρτυρά την οργάνωση ενός αναλυτικού χώρου που διατρέχεται από ευέλικτες και σχολαστικές πρακτικές πειθαρχησης και καθυπόταξης του ανθρώπινου σώματος, τις οποίες η εξωτερική περιφραγή από μόνη της είναι ανεπαρκής να πετύχει. Τα σκαριφήματα των προσφύγων αποδεικνύουν ότι «ο χώρος των πειθαρχιών παραπέμπει πάντα, και κατά βάθος, στο κελί και στην κυψέλη», στην αρχή της στοιχειώδους εντόπισης και του διατετραγωνισμού²⁵. Εδώ, κάθε θέση αντιστοιχεί σε ένα άτομο, και κάθε άτομο αντιστοιχεί σε μία θέση, σε έναν αριθμό εντοπισμένης χωροθέτησης (αναγραφόμενος από τους μετανάστες σε όλα τα σχέδια), σε ένα κωδικοποιημένο σύμβολο αναφοράς και τίποτα περισσότερο. Ο Τζαχανγκίρ, που έζησε πέντε μήνες στο κέντρο κράτησης, αναφέρει:

«Σκέφτομαι πάντα να πάω εκεί για να βοηθήσω κάποιον, αλλά δεν μπορώ να βοηθήσω. Είμαι μικρός δεν μπορώ να βοηθήσω, τα παιδιά είναι εκεί πάρα πολύ δύσκολη ζωή. Θα θελα να πάω να βρω τον φίλο μου να δω τι κάνει [...], αλλά δεν ξέρω πώς να ψάξω.. όλοι έχουμε ένα νούμερο εκεί μέσα, εγώ δεν ξέρω νούμερο του και δεν ξέρω και που να ρωτήσω.»

Η περιγραφή του φανερώνει την άγνοια για τη συνολικότερη χωρική δομή της Αμυγδαλέζας και τη σύλληψη ενός χώρου άγνωστα διαιρεμένου σε σώματα και στοιχεία μια ασαφή για αυτόν χωρική παράταξη ενικωτήτων και διακοπτόμενων δικτύων επικοινωνίας. Στην πραγματικότητα, ο Τζαχανγκίρ αισθάνεται «μικρός», όχι μόνο λόγω της συγκεκριμένης τοποθέτησής του, αλλά και μέσω των σχολαστικών διαδικασιών πάνω στις οποίες δομείται κάθε πειθαρχικός χώρος. Η καταμέτρηση των κρατουμένων σε τακτά χρονικά διαστήματα μέσα στη μέρα, στην οποία αναφέρθηκαν όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι, αποτελεί μια από τις τεχνικές επαναλαμβανόμενης υπενθύμισης της εντοπισμένης χωροθέτησής τους. Ο Τζαχανγκίρ, περιγράφει τη διαδικασία, λέγοντας:

«Μας μετράνε τρεις φορές. Πρωί πέντε μισή ή έξι η ώρα, πάλι μεσημέρι στις δύο και πάλι βράδυ εννέα. Αστυνομία αλλάζει κάθε οχτώ ώρες, για αυτό μας μετράνε πολλές φορές, κάθε φορά που έρχεται καινούργια βάρδια μας μετράνε, για να μην έχει φύγει κάποιος.[...] Η αστυνομία όταν μετράνε χωρίς λόγο βαράνε. Χωρίς λόγο. Ρωτάνε από πού είσαι, αν είσαι από Πακιστάν τότε βαράνε πάρα πολύ. Εμένα με βάρεσε πολλές φορές.»

Η χρήση βίας που μαρτυρά ο Τζαχανγκίρ, αποδεικνύει ότι η καταμέτρηση από μόνη της δεν επαρκεί για να κατασταθεί σαφές το αδύνατο της φυγής. Αμφιβάλλω αν η αστυνομική βία ξεχωρίζει εθνικότητες μέσα στο στρατόπεδο, ακόμα περισσότερο αμφιβάλλω αν η αστυνομία

και εδώ να δείτε τι γίνεται, εκεί είναι παράδεισος. Εκεί που υπήρχε το πρόβλημα το μεγάλο δεν μας άφησαν να πάμε.. Πιστεύω το ίδιο συμβαίνει και στην Αμυγδαλέζα...»

²⁵ όπ. αν, Foucault, M., 2011[1975], σελ.163-164.

είναι έμπειρη στις οπτικές διακρίσεις των χαρακτηριστικών της κάθε φυλής· αφού, σε αυτό το φαντασιακό, το στρατόπεδο παραπέμπει στον χώρο μιας επικράτειας αποκειμένων, στον χώρο των κανονιστικών περισσευμάτων που έρχονται από μια αφηρημένα απειλητική σύλληψη της Ανατολής. Ωστόσο, ο Τζαχανγκίρ, πιστεύοντας ότι η βία είναι δυσμενέστερη στους Πακιστανικής καταγωγής κρατούμενους, αντιλαμβάνεται την ύπαρξή του εκεί ως υποκείμενο, μαρτυρώντας ακριβώς αυτό που θέλει να επιτύχει η διαδικασία της καταμέτρησης: την αίσθηση ότι διακρίνει και ελέγχει συστηματικά και μοναδικά κάθε ενικότητα. Ενώ, όμως, ο Τζαχανγκίρ επισημαίνει την άλογη χρήση βίας κατά τη διάρκεια της καταμέτρησης, ο Τζαβίντ εστιάζει στο παράλογο της διαδικασίας καθαυτής και της ιεροτελεστίας που τη συνοδεύει, λέγοντας:

«Το μέτρημα έχει πολύ ενδιαφέρον.. είχαν τρεις βάρδιες στο μέτρημα.. ο κάθε αστυνομικός που άλλαζε βάρδια έπρεπε να μετρήσει.. αν κάποιος κοιμόταν έπρεπε να σηκωθεί, να τον βλέπει στο πρόσωπο για να δει αν είναι κει.. δεν μετρούσαν απλά, έπρεπε να είναι ζύπνιος ο καθένας, να τον βλέπουν στο πρόσωπο. Εντάξει ο φυλακισμένος έχει δίκιο να ξεφύγει από κει... δεν ξέρω για ποιο λόγο, όμως, μας μετράνε.. ήταν τόσα πολλά τα σίδερα γύρω μας δεν μπορούσαμε ούτε από το κοντέινερ να βγούμε.. ήταν πολύ δύσκολο, πώς να πάμε παραέξω;.. δεν καταλαβαίνω γιατί μας μετράνε τρεις φορές τη μέρα.»

Εδώ, η τελετουργία δεν αρκείται απλά στον ορισμό των παρουσιών και των απουσιών, αλλά επιβάλλει το να είσαι ζύπνιος, «να σε βλέπουν στο πρόσωπο», να είναι στραμμένο το μάτι της εξουσίας πάνω σου και εσύ να το βλέπεις. Η μαρτυρία του Τζαβίντ μας υπενθυμίζει ότι οι παράλογες εντολές, ενταγμένες εν είδη τελετουργίας σε πολλές διαδικασίες, παρότι φαίνεται να μην έχουν καμία λογική, στηρίζονται ουσιαστικά στη λογική της πειθάρχησης, που απορρέει πολλές φορές από τον ίδιο τον παραλογισμό τους. Εδώ, η εντολή δε χρειάζεται να εξηγηθεί, αρκεί που λειτουργεί αποτελεσματικά στην επιτήρηση της διαγωγής του πειθαρχημένου σώματος, μέσω της *συντομίας* και της *σαφήνειας* της. Άλλωστε, το ζητούμενο δεν είναι η κατανόηση της προσταγής, αλλά η άμεση απόκριση σε αυτήν· η τοποθέτηση του σώματος σε έναν *μικρόκοσμο σημάτων εκγύμνασης* που αποκλείουν την οποιαδήποτε σκέψη και αντίδραση²⁶. Ο Τζαβίντ, περιγράφει πιο συγκεκριμένα ένα τέτοιο κωδικοποιημένο σήμα που, ταυτισμένο εκ των προτέρων με έναν συγκεκριμένο αστυνομικό, επιβάλλει με δεσποτικό τρόπο την άμεση απόκρισή των κρατουμένων. Το ενδιαφέρον στην περιγραφή του, έγκειται στην περιορισμένη μεν, αλλά καθημερινή πρακτική αντίστασης που έχει υιοθετήσει ο ίδιος, για να διατηρήσει άθικτη ηθικά την αίσθηση της ανθρωπιάς του. Όπως θα περιγράψει:

²⁶ όπ. αν, Foucault, M., 2011[1975], σελ.190.

«Ένας από τους αστυνομικούς, τον ξέραμε εμείς, ερχόταν έξι η ώρα το πρωί να μας μετρήσει. Ερχόταν με αυτά τα γκλοπ που δέρνουν τον κόσμο και χτυπούσε δυνατά όλα τα κοντέινερ στη σειρά, 17 δωμάτια, και φώναζε για να ζυπνήσουμε όλοι και μετά ερχόταν πίσω για να μετρήσει. Κάθε πρωί όταν ερχόταν εγώ σηκωνόμουνα για να κάνω προσευχή και έβγαινα στο παράθυρο και έλεγα “καλημέρα!!”. Ούτε μια μέρα δεν με βρήκε στον ύπνο, ήμουνα στο παράθυρο και του έλεγα καλημέρα πριν χτυπήσει το κοντέινερ μας. Ούτε μια μέρα δε με βρήκε στον ύπνο.»

Επιστρέφοντας, όμως, στη χωρική αναπαράσταση, πρέπει να επισημάνω ότι ο χώρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως προνομιακό εργαλείο στην ενεργοποίηση της μνήμης των προσφύγων και ως σημείο αφετηρίας μιας πιο προσωπικής οργάνωσης της αφήγησης μέσω της βιωμένης εμπειρίας τους²⁷. Συνεπώς, τα σχέδια των προσφύγων δεν αποτελούν για την παρούσα έρευνα ένα εγχείρημα πιστής απόδοσης της πραγματικότητας, αλλά μέσο εντοπισμού χωρικών συσχετίσεων, καθημερινών κινήσεων και θραυσμάτων μνήμης, που επενδύουν με διαφορετικούς ερμηνευτικούς συμβολισμούς τις σχέσεις εξουσίας· και επομένως, [ανα]κατασκευάζουν και σημασιοδοτούν εκ νέου τον χώρο. Σε αυτήν την προοπτική, η αναπαράσταση του στρατοπέδου αποκαλύπτει μια *αναγκαστική οριακότητα [liminality] της χωρικότητας*²⁸ καθαυτής. Εδώ, ανατρέπεται η μοναδικότητα της χωροθέτησης που επιβάλλει η πειθαρχία του υλικού χώρου και ενεργοποιούνται τα διαφορετικά αναπαραστατικά σύμβολα της πειθαρχίας για κάθε μοναδικότητα. Ο απολογισμός και η γραφική απόδοση της οριοθέτησης καθίσταται μια συνθήκη εξαρτώμενη από την εμπλοκή των μετατοπισμένων υποκειμενικοτήτων, την εξατομικευμένη συσσωρευμένη εμπειρία και τις ανόμοιες επιδράσεις. Ίσως, θα ήταν πιο εύστοχο να τα ονομάσω «σκαριφήματα μνήμης ιδιαίτερων χωροχρονικών στιγμών», αφού αποδεικνύουν ότι *«για τη μνήμη ο χώρος δεν “είναι”, ο χώρος “συμβαίνει”»*²⁹.

Ο κάθε ερωτώμενος, λοιπόν, επιλέγει να επενδύσει τον σχεδιασμένο χώρο με συγκεκριμένες αισθητηριακές λεπτομέρειες που ενεργοποιούν διαφορετικές αφηγήσεις. Οι όψεις της Αμυδαλέζας, εδώ, δεν αναπαρίστανται ως τοπολογικά σημεία του χάρτη, αλλά ως ενσωματώσεις του χώρου και του χρόνου³⁰. Για παράδειγμα, ο Τζαχανγκίρ σχεδιάζοντας το κοντέινερ όπου κρατούνταν, θα αναφέρει:

«Εγώ ήμουν στο Α6-10. Μας λέγανε να μένουμε στο δωμάτιο μας και να μην κάνουμε παρέα, αλλά τα παιδιά κάνανε, πάνε στα δωμάτια των άλλων, αλλά μόνο κρυφά. Αν είναι κάποιος καλός στην αστυνομία δίνουνε την άδεια, αλλά οι περισσότεροι είναι κακοί... Εμείς μιλάμε από το

²⁷ Βλέπε και όπ. αν., Βαΐου, Ντ., 2007, σελ. 37.

²⁸ όπ. αν. Harvey, D., 2005, σελ. 27.

²⁹ Σταυρίδης, Σ., 2006, «Μνήμη και καθημερινότητα της εξαίρεσης, Στρατόπεδο κρατουμένων Γυάρου», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, (επιμ. Σταυρίδης Σ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 295.

³⁰ όπ. αν. Massey, D., 2008 [2005], σελ. 220.

παράθυρο με τους απέναντι και από τις πόρτες [τις αντικριστές], έτσι μιλάμε με τους απέναντι [δείχνει στο σχέδιο]. Τις περισσότερες ώρες μένουμε στο δωμάτιο. Μια μέρα στο κέντρο κράτησης είναι σαν ένας χρόνος, δεν περνάει ο καιρός. Περιμένω, λέω τι ώρα είναι, κοιτάω το ρολόι, σκέφτομαι τι θα κάνω, τι θα κάνω...»

Την αίσθηση ενός «ακίνητου» τόπου εγκαταλελειμμένου από τον χρόνο, περιγράφει και ο Αχμάντ, ο οποίος σχεδιάζοντας το δικό του σκαρίφημα θα θυμηθεί τις καθημερινές του κινήσεις εντός των συρματοπλεγμάτων, λέγοντας:

«[...] δεν καταλαβαίνεις πότε είναι μέρα, πότε είναι βράδυ. Ξυπνούσα το πρωί, αν ο συγκάτοικος είχε διάθεση μιλούσε, αλλιώς πήγαινα στο διπλανό δωμάτιο. Όλοι κοιμούνται εκεί μέσα. Οι καθημερινές μου κινήσεις [σχεδιασμένες με βελάκια] είναι μόνο γύρω από τα δωμάτια να κοιτάζω τα συρματοπλέγματα και έναν στόλο.»

Ο Αχμάντ, επιλέγοντας να εντάξει στο σχέδιο του το κοντέινερ του γιατρού, θυμάται τις συνθήκες κράτησης και την ανεπαρκή ιατρική περίθαλψη που αντιμετωπίζουν οι κρατούμενες/οι.

«Ο,τι χειρότερο μπορείς να φανταστείς ήταν μέσα στη φυλακή. Ήταν ένας που του πονούσε το δόντι για μια εβδομάδα και κάποιος άλλος που δεν είχε τίποτα ήταν κάθε μέρα στο γιατρό. Είχα πάει μια φορά στο γιατρό γιατί είχα φαγούρα και μου έδωσε ένα χάπι που κοιμόμουν για 30 ώρες.»

Όμως, παρά την ατυχή επίσκεψή του εκεί, θα μου επισημάνει ότι η δυνατότητα αναπαράστασης των γειτονικών κοντέινερς οφείλεται σε αυτήν τη σύντομη διαδρομή του μέχρι τον γιατρό. Το κοντέινερ του γιατρού, μάλλον αναπαριστά για τον Αχμάντ μια χωρική νησίδα ελευθερίας, ένα ευχάριστο διάλλειμα στη μονότονη, αυστηρά οριοθετημένη και ασφυκτική καθημερινότητα του δωματίου. Έναν χώρο, όπου η καθεμία και ο καθένας μέσα στο στρατόπεδο επιδιώκει να βρεθεί, μια ευκαιρία για να αντιληφθεί τη χωρική έκταση της περιοχής που κρατείται. Με ανάλογο τρόπο, το κοντέινερ του γιατρού σημασιοδοτείται ως απόδραση από τον εγκλεισμό και στις περιγραφές του Τζαβίντ. Οι διάσπαρτες εικόνες της σύντομης διαδρομής του ως εκεί και τα οπτικά ερεθίσματα ανάμεσα από τα συρματοπλέγματα, λειτουργούν ως σύνθεση θραυσμάτων και ενεργοποιούν τη φαντασία για μια πιο τολμηρή αναπαράσταση του συνολικότερου χώρου της Αμυδαλέζας. Όπως περιγράφει:

«[...]εγώ μπορούσα να δω αυτά που σου ζωγραφίζω γιατί τα έβλεπα μέσα από το συρματοπλέγμα... Δεν είμαι σίγουρος... ζωγραφίζω αυτό που φαντάζομαι από αυτά που έχω δει... [...] Και στην άκρη έχει κοντέινερ για αστυνομία, για γιατρό, για υπηρεσία ασύλου και

πίσω είχε κι αλλά κοντέινερς, δεν μπορούσα να δω... Εγώ ήμουν στο 11 πέντε μήνες, και μια φορά πήγα στον γιατρό στην άκρη και είδα και τα διπλανά κοντέινερς, τα είδα από μακριά και φαντάζομαι πως ήταν...»

Στη συνέχεια της αφήγησής του, ο Τζαβίντ, απαριθμεί τα συρματοπλέγματα που έβλεπε από το σημείο που κρατούνταν. Πρέπει να σημειώσω ότι η πλατεία Βικτωρίας, στην οποία αναφέρεται στο τέλος της περιγραφής του, αποτελεί μια από τις ελάχιστες περιοχές μέσα στην πόλη που αισθάνεται ασφάλεια στη σημερινή ελευθερία του. Υπό αυτήν την έννοια, η αναζήτηση αναλογιών ανάμεσα στην Αμυγδαλέζα και στην Αθήνα, που επιχειρεί στο παρακάτω απόσπασμα, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μετάβαση από τα υλικά συρματοπλέγματα του κέντρου κράτησης στα συμβολικά σύνορα μέσα στην πόλη –στα οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο. Έχει αξία, όμως στο συγκεκριμένο σημείο, να παρατηρήσουμε πόσες φορές χρησιμοποιεί τη λέξη «*συρματοπλέγμα[τα]*» και τον τρόπο που μετρά και ξαναμετρά σίδερα, σχεδιάζοντας γραμμές απεριόριστης διείσδυσης της πειθαρχίας πάνω του· επαναλαμβανόμενες, αλλά και απροσδιόριστες, διατάξεις αποκλεισμού του σώματός του. Εδώ, απομονώνω ένα απόσπασμα της αφήγησης του Τζαβίντ, παρότι επανήλθε αρκετές φορές στο ζήτημα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης:

«[...]όλα αυτά είναι με σίδερα, με συρματοπλέγματα... Σε κάθε μικρό χώρο είναι περίπου δεκαεφτά δωμάτια και γύρω συρματοπλέγμα. Παντού είχε συρματοπλέγμα. Σκέψου πόσες φορές είχαμε γύρω μας συρματοπλέγμα!! Και ένα δεύτερο εδώ, και ένα τρίτο παραέξω. Και μετά από αυτό, είναι δρόμος, τρία μέτρα άδεια, και μετά πάλι ένα συρματοπλέγμα τέταρτο, μεγαλύτερο και πιο ψηλό απ' έξω, που πάνω έχει στρογγυλό σίδερο που σε τσιμπάει.[...]Περίπου 3 μέτρα [ο δρόμος], δεν περπάτησα ποτέ να ξέρω, από τα κενά στα σίδερα το έβλεπα... Και εδώ, και εδώ, και εδώ, τέσσερις φορές συρματοπλέγματα έβλεπα... Για να 'ρθουν να μας μετρήσουν άνοιγαν και άνοιγαν πόρτες από συρματοπλέγμα... [...]δεν ξέρω πολύ καλά, εγώ αυτά έβλεπα, μπορεί να υπήρχαν κι άλλα πιο πέρα. Φαντάσου την πλατεία Βικτωρίας με ένα συρματοπλέγμα μικρό γύρω της, και μετά άλλο ένα λίγο παραέξω και μετά άλλο ένα τεράστιο στην άκρη.»

Προσπαθώντας να προσδιορίσει τον ακριβή αριθμό και τα διαφορετικά είδη συρματοπλεγμάτων που βρίσκονταν στο οπτικό του πεδίο, ο Τζαβίντ θα θυμηθεί και τα σίδερα κοντά στα κοντέινερ των αστυνομικών, λέγοντας:

«Σε ένα από τα δεκαεφτά κοντέινερ που είναι μέσα, σε ένα είναι η αστυνομία και είναι κάπου στα τέσσερα άτομα. Κάποια παιδιά δεν ήταν καθόλου καλά και ήθελαν να αυτοκτονήσουν, κάποιοι κόβανε τις φλέβες τους και τους χτυπούσαν πάρα πολύ... Και όποιος έκανε απόπειρα να κόψει τις φλέβες του τον δένανε με χειροπέδες, με ανοιχτά τα χέρια, μπροστά στα σίδερα του κοντέινερ των αστυνομικών, όποιος ήθελε να κόψει τις φλέβες του ή να αυτοκτονήσει... Ήταν ένας που τον είχε χτυπήσει τόσο πολύ που δεν μπορούσε να περπατήσει και τον έσερνε στο έδαφος...»

Ο Αχμάντ, προσπαθώντας να προσδιορίσει το λόγο που δεν τους επιτρέπεται να κλείνουν τις γρίλιες των δωματίων, αναφέρει:

«Δεν αφήναν να κλείνουμε τις γρίλιες για να βλέπουν μέσα... Τι να σου πω, μάλλον φοβόντουσαν μήπως αυτοκτονήσει κανένας. Ήταν ένας που ήθελε να αυτοκτονήσει και κάθε φορά που έρχονταν η αστυνομία το βράδυ τον χτυπούσε.»

Η άσχημη ψυχολογική κατάσταση των προσφύγων, τα περιστατικά αυτοτραυματισμού και οι συχνές απόπειρες αυτοκτονίας είναι βασικά τεκμήρια της βαρβαρότητας που βιώνουν καθημερινά οι κρατούμενες/οι στα κέντρα κράτησης. Όμως, ο ψυχικός πόνος που προκαλεί ο εγκλεισμός δεν ευαισθητοποιεί και δεν καθιστά αναγκαία οποιαδήποτε ιατρική περίθαλψη· αντιθέτως, οδηγεί καταχρηστικά και ταπεινωτικά στον σωματικό πόνο, παραβιάζοντας κάθε έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η εξευτελιστική τιμωρία του αποπειραθέντος σε αυτοκτονία υποκειμένου, όπως την περιγράφει ο Τζαβίντ, αποτελεί μια από της πιο οξύμωρες συλλήψεις της εξουσίας, αφού επισημαίνει την «αξία της ζωής», νομιμοποιώντας ταυτόχρονα την όποια απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείρισή της. Ο παραβάτης αυτής της «αξίας» δεν βασανίζεται κεκλεισμένων των θυρών, αλλά σέρνεται στο έδαφος, δένεται σε ορατό σημείο και διαπομπεύεται δημόσια. Η πραγματική ουσία, λοιπόν, της τιμωρίας δεν βρίσκεται μόνο στην ταπείνωση του υποκειμένου, αλλά στην εμπέδωση μιας ατμόσφαιρας φόβου εντός του περιφραγμένου χώρου που λειτουργεί παραδειγματικά σε όποια/ον κρατούμενη/ο επιχειρήσει να ενεργήσει παρόμοια.

Σε αυτόν τον βιοπολιτικό χώρο που περιγράφει ο Τζαβίντ, το σώμα είναι το [δια]σταυρούμενο σημείο αναφοράς των εξουσιών: είναι για τις/τους κρατούμενες/ους ο μοναδικός τόπος ανατροπής και το περίσσειμα αντίστασης που απομένει μπροστά στον κατακερματισμό των δικαιωμάτων τους, ενώ την ίδια στιγμή αποτελεί ένα ακόμα πιο τρομακτικό έρεισμα για την εξουσία από την οποία επιθυμεί να ελευθερωθεί και να συγκρουστεί. Η ακινητοποίηση, λοιπόν, με χειροπέδες και το δέσιμο των χεριών σε απόσταση μεταξύ τους, αυτού που προσπαθεί να κόψει τις φλέβες του, έχουν τη δική τους σημειολογία στο ποιος ορίζει και τελικά αποφασίζει για τη «ζωή που είναι ανάξια να βιωθεί». Η εικόνα του ακινητοποιημένου και απροστάτευτου πρόσφυγα, όπως την περιέγραψε ο Τζαβίντ, προσιδιάζει με την εγκλωβισμένη στο κυρίαρχο ανάθεμα ζωή του *homo sacer*· σε μια σφαίρα δηλαδή που την καθιστά ταυτόχρονα φονεύσιμη και άθυτη. Η ιερότητα της ζωής που επιβάλλεται, εδώ, εκφράζει ακριβώς «την υποταγή της ζωής σε μια εξουσία θανάτου και την ανεπανόρθωτη έκθεσή της στη σχέση εγκατάλειψης»³¹. Εάν, λοιπόν, η κυρίαρχη εξουσία είχε παλιότερα το αποκλειστικό δικαίωμα να επιβάλλει το θάνατο και να επιτρέπει τη ζωή, η

³¹ όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ.136.

σημερινή της εκδοχή -αναζωογονημένη και εμποτισμένη από τις διαστάσεις της βιοεξουσίας- συνίσταται στο να επιβάλλει τη ζωή και να επιτρέπει (μόνο στον εαυτό της) το θάνατο³².

Συρρίκνωση των ορίων εντός των ορίων

Μελετώντας σχολαστικότερα τους καθημερινούς «κανόνες» στο κέντρο κράτησης, θα ανακαλύψω διευθετημένες λεπτομέρειες, διακοπτόμενα δίκτυα επικοινωνίας αλλά και διαφορές μεταξύ των κρατούμενων που ξετυλίζουν νέες μικροκλίμακες ορίων και συρρικνώνουν περισσότερο την ήδη ασφυκτική περιμέτρώ του. Το ζήτημα του σχεδόν ανύπαρκτου προαυλισμού, που επισημάνθηκε από όλους τους πρόσφυγες, αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα περιορισμού του χώρου και του χρόνου τους. Για τον Τζαχανγκίρ ο περιορισμός αυτός συνδέεται με τον χρόνο αντοχής τους και μεταφράζεται ως μέσο εξαναγκασμού που ωθεί γρηγορότερα στη συναίνεση για «εθελούσια» επιστροφή στις χώρες καταγωγής. Όπως θα περιγράψει:

«Κάποιες φορές είναι πολύ δύσκολα. Σου λένε είσαι μέσα δεν μπορείτε να πάτε έξω. Τώρα δίνουνε κάποιες ώρες, παλιότερα απαγόρευαν... Αλλά τον τελευταίο καιρό, επειδή κάποια παιδιά κάνανε φασαρία, ότι θέλουμε λίγο να κάνουμε παρέα, δίνουνε. Έχει κάποια ωράρια που δίνουνε, 2 ή 3 ώρες το απόγευμα να βγαίνουμε για να κάνουμε παρέα... τα παιδιά θέλουν περισσότερες ώρες αλλά η αστυνομία δεν δίνει... Εμείς καταφέραμε να πάμε καμιά φορά, αλλά μόνο κρυφά.. Άμα έχει αστυνομία δεν μπορώ να πάω δίπλα, τι νομίζεις; Η αστυνομία θέλει να πας στην πατρίδα γρήγορα, άμα κάνεις παρέα τότε δεν θα πας πατρίδα. Ναι... τι νομίζεις;»

Αυτές τις μεταβαλλόμενες συνθήκες στη δυνατότητα προαυλισμού που περιγράφει ο Τζαχανγκίρ κατά τη διάρκεια της κράτησής του, θα τις εντοπίσω συγκρίνοντας και το σύνολο των μαρτυριών των προσφύγων. Η ασυμβατότητα στη συχνότητα, στη διάρκεια και στις συνθήκες πρόσβασης στον εξωτερικό χώρο του στρατοπέδου, ενδεχομένως να οφείλεται στις διαφορετικές πτέρυγες και στα διαφορετικά χρονικά διαστήματα που κρατούνταν οι συνομιλητές μου. Όμως, αυτό που γίνεται σαφές είναι ότι ο προαυλισμός (όπως και άλλοι κανόνες μέσα στο στρατόπεδο) δεν ακολουθεί ένα συγκεκριμένο πρωτόκολλο, αλλά αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια, στη διάθεση και τελικά στην αυθαιρεσία του κάθε φύλακα· στηρίζεται, δηλαδή, σε αυθαίρετες διοικητικές πράξεις που καθώς επιτελούνται διαμορφώνουν εκ νέου τα όρια του στρατοπέδου. Όπως θα εξηγήσει ο Πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων:

³² Αθανασίου, Α., 2011, «Επιτελέσεις της τρωτότητας και του κοινωνικού τραύματος», στο *Βιοκοινωνικότητες, Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας*, Αθήνα: Νήσος, σελ. 33.

«Έχουν δικαίωμα από τον νόμο 3 ή 2 φορές να βγαίνουν, αλλά στην πραγματικότητα μόνο μια φορά τους βγάζουν έξω.. Αυτό το πράγμα γίνεται, μια φορά τη μέρα, μπορεί και να το έχουν αλλάξει τώρα δεν ξέρω. Αλλά αυτό γινόταν και στο Ελληνικό και στην Αμυδαλέζα... Και αυτό για πολύ λίγο και μετά τους βρίζουν και τους βάζουν πάλι μέσα με βία, για να βγει η επόμενη πτέρυγα. Βγαίνουν σε αυτό το προαύλιο με σειρά, δηλαδή, όλοι μαζί δε βγαίνουν. Δηλαδή πρώτα το ένα μπλοκ μετά το άλλο, όλοι μαζί δεν βγαίνουν ποτέ.»

Ο Τζαβίντ θα εστιάσει στις λεπτές πρακτικές πειθάρχησης εντός του στρατοπέδου και θα περιγράψει την τελετουργία που συνοδεύει τον προαυλισμό του δικού του μπλοκ, λέγοντας:

«Από το κοντέινερ δεν μπορούσαμε να βγαίνουμε. Ήμασταν κλειδωμένοι μέσα, μόνο από το παράθυρο μπορούσαμε να βλέπουμε έξω. Μας βγάζανε μόνο μια φορά τη μέρα όλους μαζί. Στις 9 το πρωί ήταν η ώρα που βγαίναμε. Όμως, έπρεπε να ανοίξουν όσοολλα τα δωμάτια που είναι μέσα στο φανς, περίπου δεκαεφτά κοντέινερς... Η αστυνομία έπρεπε να ανοίξει οσοοόλλα τα κοντέινερς του φανς, να περιμένουμε να φύγει η αστυνομία και μετά εμείς έπρεπε σιγά-σιγά να βγαίνουμε έξω».

Ενώ, ο Αχμάντ θα περιγράψει εκείνες τις μέρες που η πρόσβαση στον εξωτερικό χώρο ήταν αδύνατη, λέγοντας:

«Κάποιες μέρες την εβδομάδα δεν μας άφηναν να βγαίνουμε καθόλου έξω. Δεν μας άνοιγαν τις πόρτες, απλά έρχονταν το βράδυ, μας μετράγανε, μας έψαχναν για κινητά και έφευγαν. Έχουν κοντέινερ μεγάλο, σε κλείνουν και δεν μπορείς να πας έξω, μόνο στο άλλο δωμάτιο του κοντέινερ.»

Ωστόσο, η απομόνωση του δωματίου, η ακινητοποίηση των κινήσεων και ο περιορισμός του χρόνου συναναστροφής δεν αποσκοπούν μόνο στην εξάλειψη των εξωτερικών ερεθισμάτων. Πολύ περισσότερο στοχεύουν στην εξάλειψη μιας ουσιαστικής διάστασης του προαυλίου χώρου· στην καταστροφή του «κοινού τόπου» πάνω στον οποίο θα μπορούσαν να αρθρωθούν ομοιογενή και αλληλέγγυα αιτήματα, στη διακοπή των δικτύων επικοινωνίας που θα μπορούσαν να γεννήσουν εξεγέρσεις. Γιατί παρά τις πολλαπλές πρακτικές πειθάρχησης που έχει υιοθετήσει ο χώρος «φιλοξενίας» της Αμυδαλέζας, οι πολλαπλές εξεγέρσεις που έχουν πραγματοποιηθεί, αποδεικνύουν ότι οι μετανάστες αντιστέκονται στο απάνθρωπο καθεστώς αποκλεισμού τους παρά τη βαρβαρότητα που τις ακολουθεί³³.

³³ Χαρακτηριστικά αναφέρω τη μεγάλη εξέγερση που ξέσπασε στο στρατόπεδο τον Αύγουστο του 2013, όταν ανακοινώθηκε η περαιτέρω παράταση της κράτησης των μεταναστών. Μετά από την εξέγερση, στους έγκλειστους απαγορεύθηκε ο προαυλισμός και σε πολλά κοντέινερ διακόπτεται το ρεύμα και το νερό. Παραθέτω μαρτυρία κρατούμενου, 27 μέρες μετά την εξέγερση, που δημοσίευσε η «Κίνηση Απελάστε το Ρατσισμό»: «Ήταν 8:30 με 9:00 το βράδυ. Μας είχαν ήδη ανακοινώσει πως θα παραταθεί η κράτηση όλων από τους 12 στους 18 μήνες. Κάποια στιγμή στην πτέρυγα 10 ένα παιδί βγήκε από το κοντέινερ να ζητήσει νερό. Ο προαυλισμός είχε τελειώσει και “κανονικά” έπρεπε να είναι στο κοντέινερ. Αστυνομικοί ξεκίνησαν να τον χτυπούν. Το παιδί έπεσε κάτω. Συνέχισαν

Πέρα όμως από την απαγόρευση των συνενυρέσεων εντός του περικλειστού χώρου, οι κρατούμενοι θα αναφερθούν και στον αποκλεισμό τους τόσο από τις κοινωνικές και νομικές δομές υποστήριξης εκτός του στρατοπέδου, όσο και από τα οικογενειακά δίκτυα στις χώρες καταγωγής. Ο Τζαχανγκίρ θα περιγράψει την επίπλαστη δυνατότητα τηλεφωνικής επικοινωνίας, που αποτελεί και τη μοναδική συνθήκη επαφής με τον «έξω» κόσμο στην καθημερινότητά τους, λέγοντας:

«Τα παιδιά δεν έχουν λεφτά για να παίρνουν δικηγόρο. Και πολλοί δεν έχουν κάρτα για να πάρουν τηλέφωνο... να βρεις κάποιον να σε βοηθήσει. Εγώ είμαι έξω τώρα αλλά είμαι ένας, ένας παίρνει άσυλο, οι άλλοι 999 απορρίπτονται. Όταν είσαι μέσα δεν μπορείς να μιλήσεις με την οικογένεια σου να σου στείλει χαρτιά... Άμα έρθει ένας γνωστός σου επισκεπτήριο, του ζητάς 5 ευρώ... μια κάρτα έχει 4 ευρώ, αλλά με αυτή μπορείς για 3 ή 4 λεπτά να μιλήσεις. Πουλάνε κάρτα, μπορείς να πάρεις τηλέφωνο να μιλάς με φίλους, άλλα δεν έχουν όλοι λεφτά... Όλοι είναι από φτωχά σπίτια και με 18 μήνες μέσα πώς να έχουν λεφτά. Και κινητό δεν μπορεί να έχει κανένας, απαγορεύεται...»

Στις μαρτυρίες των προσφύγων, όμως, θα ανακαλύψω και την πραγματικότητα μιας ρευστής ιδιωτικότητας. Ο Τζαχανγκίρ θα περιγράψει:

«Ναι έχει αρκετά παιδιά, αλλά εμένα δεν μ'αρέσει με πολλούς ανθρώπους μαζί, εγώ μένω μόνος μου, δεν μ'αρέσει πολλά παιδιά μαζί και θόρυβος. Οχτώ παιδιά στο ίδιο δωμάτιο. Κάθε μέρα φασαρία, θόρυβος, φωνάζουν, δεν μ'αρέσει.»

Ο Αχμάντ θα προσθέσει:

«Πάντα ήταν κόσμος στο δωμάτιο, ποτέ δεν ήμουν μόνος μου. Μου έλειπε πολύ, να έχω ένα δωμάτιο μόνος μου, να ακούω μουσική, να έχω ηρεμία. Εννιά μήνες δεν άκουσα μουσική...»

Ενώ, σε άλλο σημείο της συζήτησής μας όταν τον ρώτησα ποιο ήταν το πρώτο πράγμα που έκανε όταν αφέθηκε ελεύθερος (ένα μήνα δηλαδή πριν πραγματοποιηθεί η συζήτησή μας), θα μου πει:

«Το πρώτο πράγμα που έκανα μόλις έφυγα από το χέρι της αστυνομίας ήταν να μιλήσω με την οικογένεια μου και με τους φίλους μου... Αλλά ήθελα και να μείνω πολύ χρόνο μόνος μου να σκεφτώ τα πράγματα που είχαν γίνει. Μου λείπει μια κοπέλα να περπατήσω σε πάρκο, σε μια πλατεία, σε μια παραλία... Να μιλήσω σε κάποιον να με καταλάβει...»

να τον κλωτσούν πεσμένο στο έδαφος. Μετά το ξύλο έμεινε ακίνητος. Νομίζαμε πως πέθανε. Ο κόσμος βγήκε έξω και άρχισε να πετάει πέτρες και ό,τι άλλο έβρισκε μπροστά του. Έτσι ξεκίνησε η εξέγερση...» (Πηγή: <http://www.kar.org.gr>)

Η έλλειψη επικοινωνίας, είχε αναφέρει ο Primo Levi (επιζήσας από το στρατόπεδο του Άουσβιτς), ήταν «σαν πυρακτωμένο σίδερο, σαν βασανιστήριο, να βρεθείς σε ένα περιβάλλον στο οποίο δεν καταλάβαινες τον λόγο, τη γλώσσα και κανείς δεν σε καταλάβαινε. [...] Η γλωσσική απομόνωση ήταν τρομακτική. Να βρεις ένα άνοιγμα, μια δίοδο, ένα πέρασμα για να διασχίσεις αυτήν την απομόνωση ήταν παράγοντας επιβίωσης»³⁴. Το ζήτημα της γλώσσας και η αδυναμία επικοινωνίας επανέρχεται σε πολλά σημεία της συζήτησής μου με τον Αχμάντ, και πιστεύω ότι για πολλούς κρατούμενους αποτελεί ένα ακόμα «συρματοπλέγμα» ανάμεσα στα πολλά της Αμυγδαλέζας. Μελετώντας, όμως, τη μαρτυρία του Τζαχανγκίρ, με έκπληξη συνειδητοποίησα ότι ακόμα και η γνώση των ελληνικών αποτελεί φράγμα στο κέντρο κράτησης. Όπως περιγράφει:

«Πολλά παιδιά δεν ξέρουν καθόλου ελληνικά... Εγώ δεν ξέρω πολύ καλά αλλά μιλάω κάπως και είπα: “Σας παρακαλώ δεν έχω ζεστό νερό και ούτε καλοριφέρ για θέρμανση, σας παρακαλώ πείτε σε κάποιον μεγάλο να φέρει κάποιον να τα φτιάξει”. Μια μέρα το είπα, και με χτύπησε και μετά από αυτή τη μέρα κάθε μέρα, μου είπε “Μη μιλάς εσύ γιατί ξέρεις ελληνικά;”. Στην Α12 δυο χρόνια πριν... δεν ξέρω τι έγινε πριν μια φασαρία με την αστυνομία και τα παιδιά έκαψαν τα σπίτια και η αστυνομία έκλεισε τη θέρμανση και το ρεύμα. Εγώ πήγα εκεί και τα βρήκα έτσι, δεν είχε ούτε ρεύμα, ούτε θέρμανση. Πήγα εκεί και μίλησα και λένε “Γιατί ξέρεις ελληνικά;”. Βαράνε, έρχονται και βαράνε. “Από πού είσαι, Πακιστάν, γιατί δεν πάς στη χώρα σου; Πήγαινε στη χώρα σου!!!”. Με το ζόρι να σε στείλουν εκεί πίσω...»

Η γνώση ελληνικών είναι διττά ενοχλητική σε αυτόν τον βιοπολιτικό χώρο. Από τη μία, αποτελεί το εφόδιο που σε καθιστά ικανό να διατυπώνεις αιτήματα και επομένως σε μετατρέπει στην ανθρώπινη οντότητα που το στρατόπεδο προσπαθεί να εκμηδενίσει· και από την άλλη, αμβλύνει την ισχύ της διαταγής, που εν πολλοίς στηρίζεται και στο γεγονός ότι είναι ακατανόητη. Σε διαφορετικό σημείο της συζήτησής μου με τον Τζαχανγκίρ, όμως, θα διαπιστώσω ότι αυτό το προνόμιό του ήταν εξίσου ενοχλητικό και για τους παλιότερους έγκλειστους του κέντρου κράτησης. Στον πειθαρχικό χώρο που εξαλείφει τις ιδιαιτερότητες, η ικανότητα επικοινωνίας στα ελληνικά αποτελεί μια ιδιαιτερότητα που διογκώνεται, προκαλεί δυσπιστία και καθίσταται απειλητική για του υπόλοιπους κρατούμενους· ίσως και γιατί ενέχει την πιθανότητα της εύνοιας. Ο Τζαχανγκίρ αναφέρει:

«Έχει πολλά παιδιά που είναι παλιοί μέσα 15 μήνες, αυτοί είναι οι μάγκες του καμπ, κάνουν φασαρία και τέτοια. Αν έρθει κάποιος καινούργιος που έχει λεφτά είναι δύσκολο, χωρίς λόγο κάνει πρόβλημα. Όταν κάποιος δεν ξέρει καλά ελληνικά σημαίνει ότι είναι καινούργιος και τότε είναι πάρα πολύ δύσκολο... Αλλά και αν ξέρεις καλά ελληνικά, οι άλλοι, τα παιδιά που είναι 15 ή

³⁴ **Levi, P.**, 1998 [1995], *Το καθήκον της μνήμης, συζήτηση με τους Federico Cereja και Anna Bravo*, μτφρ. Σαρλικιώτη Χ., Αθήνα: ΑΓΡΑ, σελ. 17.

16 μήνες, -δεν είναι ένα-δυο είναι ομάδα και δεν μπορείς να κάνεις κάτι- βαράνε γιατί ξέρεις καλά ελληνικά, “Μην μιλάς πολύ, μην το πεις στην αστυνομία, μην μιλάς ελληνικά, μην πεις τίποτα!!!”».

Όπως περιγράφει ο Τζαχανγκίρ, ο καινούργιος κάτοικος της εξαίρεσης εντοπίζεται, και επομένως «ταυτοποιείται» ως «νεοεισερχόμενος», από τους παλιότερους κρατούμενους για δύο διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του: είναι εκείνος «που έχει λεφτά» και «δεν ξέρει καθόλου ελληνικά». Μέσα από την περιγραφή του, θα μπορούσα σχηματικά να ισχυριστώ ότι ο «νεοεισερχόμενος» βιώνει έναν διπλό αποκλεισμό: είναι «ξένος» για την πόλη που τον έχει ήδη απορρίψει, και ταυτόχρονα «ξένος» για τους παλιότερους κατοίκους της εξαίρεσης. Και υπό αυτήν την έννοια, έχει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο η οικειότητα του κάθε χώρου, ή αλλιώς η κάθε «προσαρμογή», μπορεί να [ανα]παράγει διαρκώς το σύνορο· μπορεί να ανασηματοδοτεί τα όρια του ανήκειν ακόμα και σε εκείνους τους χώρους που θεωρούμε ομοιογενείς. Με άλλα λόγια, έχει ενδιαφέρον πως οι σχέσεις δύναμης παράγονται κάθε στιγμή, σε κάθε σημείο, πιο σωστά, σε κάθε σχέση ενός σημείου με ένα άλλο³⁵. Την αίσθηση ότι η Αμυγδαλέζα είναι μια μικρογραφία πόλης με τους δικούς της κανόνες θα αποκομίσω και στις περιγραφές του Αχμάντ. Εκείνος, όμως, θα εστιάσει στη διαφορετική μεταχείριση ορισμένων κρατούμενων από την αστυνομία και στην ανάπτυξη ενός ιδιότυπου εμπορίου εντός. Όπως χαρακτηριστικά μου ανέφερε:

«Ήταν ένας άλλος που κάπνιζε, χίλιες φορές φώναζε για να του δώσουν φιλτράκι ή χαρτάκι και δεν του έδιναν [εννοεί οι φύλακες]. Είχαμε διαφορετική μεταχείριση εκεί μέσα, σε κάποιους έδιναν ποτό, σε άλλους δεν έδιναν καν φιλτράκι.[...] Κάποιες φορές πουλούσαν το φαγητό τους σε άλλους κρατούμενους για να τους δώσουν τσιγάρα που είχε τύχει να βρουν. Ένας κρατούμενος αγόραζε ένα ποτηράκι ποτό 3 ευρώ και το πουλούσε 15. Ήταν ένας από την αστυνομία που τους πουλούσε κινητά. Είχαμε το δικό μας εμπόριο εκεί μέσα [γελάει ειρωνικά]...»³⁶

Αυτό το ιδιαίτερο εμπόριο που περιγράφει ο Αχμάντ θα συναντήσω και σε μία ιστορία που μου αφηγήθηκε ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων:

«[...]Αυτά είναι τα ευχάριστα που ακούμε... Ή κάποια πονηριά που κάνουν, είχε έρθει ένας ανήλικος πριν μια εβδομάδα, αυτός είναι πολύ έξυπνος και μου έλεγε: “Εγώ πήγαινα από εκεί από τους αστυνομικούς, εκεί ήταν ένας χώρος που δίνανε ρούχα, εγώ έφερνα πολλά ρούχα, τα κράταγα και όταν ερχόταν καινούργιοι αυτοί δεν είχανε ρούχα και δεν ήξεραν που είναι τα ρούχα και έλεγε αυτά έχω σας τα πουλάω!!”. Και πουλάγε στους νεοεισερχόμενους με ένα ή δυο ευρώ ρούχα και έβγαζε λεφτά...»

³⁵ Βλ. και όπ. αν. Foucault, M., 2012 [1976], σελ 110.

³⁶ Έχει ενδιαφέρον μια παράλληλη ανάγνωση του ιδιότυπου εμπορίου που αναφέρει ο Αχμάντ με τη μαρτυρία του Primo Levi στο βιβλίο του «Εάν αυτό είναι άνθρωπος».

5. Πέρα από τα όρια της Αμυγδαλέζας, Συμβολικά σύνορα στην πόλη

«Πολλοί λαοί ή άτομα συμβαίνει να θεωρούν περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά ότι «κάθε ξένος είναι εχθρός». Επιπλέον αυτή η πεποίθηση βρίσκεται στο βάθος της ψυχής σαν μια λανθάνουσα μόλυνση· εκδηλώνεται μόνο σε πράξεις με χαρακτήρα ασυντόνιστο και μη κανονικό, χωρίς να είναι η βάση ενός συστήματος σκέψης. Όταν όμως αυτή η ανομολόγητη σκέψη αποτελέσει τη μείζονα πρόταση ενός συλλογισμού, τότε στο τέλος της αλυσίδας βρίσκονται τα στρατόπεδα. Αυτό είναι το αποτέλεσμα μιας σύλληψης του κόσμου οδηγημένης στην έσχατη συνέπειά της: όσο θα υπάρχει αυτή η αντίληψη, οι συνέπειες της θα μας ακολουθούν.»

“Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος”, Primo Levi

«Αν αφεθεί στην τύχη του, αν δεν φωτιστεί από τους προβολείς της αφήγησης, πριν γίνει η πρώτη πρόβα με τους σχεδιαστές, ο κόσμος δεν είναι ούτε τακτικός ούτε χαοτικός, ούτε καθαρός, ούτε βρώμικος. Ο ανθρωπινός σχεδιασμός είναι που επινοεί την αταξία μαζί με το όραμα της τάξης, τη βρωμιά μαζί με το έργο της καθαρότητας. Η σκέψη οριοθετεί την εικόνα του κόσμου πρώτα, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να οριοθετηθεί και ο κόσμος στη συνέχεια.»

“Σπαταλημένες Ζωές, οι απόβλητοι της νεωτερικότητας”, Bauman Zygmunt

Παρότι, η Αμυγδαλέζα αποτελεί την υλική έκφραση της εκτοπισμένης εξαίρεσης στον αστικό ιστό, δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια παρενθετική συνθήκη στον χώρο· αντιθέτως, η δυναμική σχέση και οι συνδέσεις που διατηρεί με τις λειτουργίες της πόλης θα πρέπει να προσδιορίζονται σε κάθε χωρική ανάλυση. Στο παρόν κεφάλαιο, λοιπόν, θα επιχειρήσω μια αλλαγή της χωρικής κλίμακας μελέτης πέρα και έξω από το αυστηρό περίγραμμα του κέντρου κράτησης, αναζητώντας -μέσα από τις μαρτυρίες των ελεύθερων πια προσφύγων- τους διαφορετικούς «απαγορευμένους τόπους» και τα πολλαπλά συμβολικά όρια που παράγει στον χώρο της πόλης.

Αναζητώντας τις συνδέσεις με την πόλη

Είναι σημαντικό να τονίσω ότι το κέντρο κράτησης της Αμυγδαλέζας δεν συνιστά απλώς έναν αποκλεισμένο και απομακρυσμένο χώρο, αλλά πιο σωστά μια «εκτοπίζουσα εντοπιοποίηση»¹ που διαδραματίζει διττό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης της πόλης: αποτελεί τη σταθερή χωρική δομή που περι-ορίζει το μεταναστευτικό σώμα και ταυτόχρονα μέσω του αποκλεισμού του το περιλαμβάνει στο σώμα της πόλης, περιγράφοντας τα όρια της

¹ όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ. 269.

επικράτειας του «κανονικού»· όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Agamben αποτελεί «τον κρυφό ρυθμιστή της εγγραφής της ζωής στην τάξη»². Αφού, ως χειρονομία ελέγχου και βιοπολιτικής οργάνωσης του χώρου, κατασκευάζει εκ νέου ιδέες, μορφές και αναπαραστάσεις των «Άλλων», παράγει «φαντασιακές γεωγραφίες»³. Υπό αυτήν την έννοια, η ίδρυση των κέντρων κράτησης θα πρέπει να ειδωθεί ως μια πράξη παραγωγική, μια πράξη επιτελεστική στη διάρθρωση του αστικού χώρου, καθώς επιτελεί την περιθωριοποίηση παράγοντας ενσώματες υποκειμενικότητες και συγκεκριμένες δυνατότητες χωρικότητας. Την αναγωγή από τα υλικά σύνορα της Αμυγδαλέζας στα συμβολικά σύνορα μέσα στην πόλη, θα την εκκινήσω με την παράθεση δύο μαρτυριών από τον περιφραγμένο χώρο του στρατοπέδου, από εκεί όπου συντηρούνται, τροφοδοτούνται και ανασηματοδοτούνται οι διπολικές ταξινομήσεις Ανατολής – Δύσης. Ο Τζαβίντ θα αναφέρει:

«Καμία φορά ερχόταν κάτι χαρτιά για να τα υπογράψουμε και μας δίνανε χαρτομάντιλο για να πιάσουμε το μολύβι... για να υπογράψουμε. Έπρεπε να πιάσουμε το στυλό με το χαρτομάντιλο, να μην πιάσουμε απευθείας το μολύβι... Αν κάποιος έπαιρνε άλλο στυλό, ο αστυνομικός δεν το ξανάπιανε... ό,τι πιάναμε εμείς δεν το ακουμπούσε η αστυνομία.»

Ανάλογη περιγραφή θα ανακαλύψω και στα λόγια του Αχμάντ:

«Σαμπονάν, τρόφιμα και ρούχα μας έφερναν απ' έξω. Όταν ήθελαν να μας δώσουν χαρτί υγιείας μας το πέταγαν από το συρματοπλεγμα, δε μας το έδιναν στο χέρι...»

Ποιες νοσηματοδοτήσεις, όμως, γεννιούνται από αυτές τις χειρονομίες διαχωρισμού και τι προεκτάσεις μπορεί να έχουν στη συνύπαρξη χωρίς επαφή μέσα στην πόλη; Αν σκεφτούμε πέρα από τα συμφραζόμενα της παθογένειας και της υγιεινής στα οποία βασίζεται η κυρίαρχη αφήγηση για να ταυτίσει τα κέντρα κράτησης με τον καθαρό του σώματος της πόλης, θα καταλήξουμε στη διαπίστωση της Douglas: ότι η βρωμιά συνιστά μια σχετική αντίληψη που τοποθετείται περισσότερο στο πεδίο του συμβολισμού. Στο έργο της, η βρωμιά είναι η «ύλη εκτός τόπου», είναι το υποπροϊόν μιας συστηματικής τακτοποίησης και ταξινόμησης της ύλης (εδώ της πόλης), στο βαθμό που η τακτοποίηση συνεπάγεται την απόρριψη των ακατάλληλων στοιχείων⁴. Τι συμβαίνει, όμως, όταν τα «σωματικά απορρίμματα» που έχουν αποβληθεί πρωτίτερα, εισέλθουν εκ νέου στους κόλπους της πόλης; Τότε, μάλλον ενεργοποιούνται διαφορετικά ταξινομητικά σχήματα που δεν θα διαταράσσουν τις καθιερωμένες πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις και θα παραμένουν κατά το δυνατό συνεκτικά με τις πρότερες παραδοχές

² όπ. αν. Agamben, G., 2005 [1995], σελ.268.

³ Στο όπ. αν. Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 2012, σελ. 196-203, γίνεται εκτενής αναφορά στην επιρροή της μεταποικιοκρατικής κριτικής στη συζήτηση για τον χώρο.

⁴ Douglas, M., 2004, «Καθαρότητα και Κίνδυνος», μτφρ. Αθανασίου Κ., στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.) *Τα όρια του σώματος*, Αθήνα: Νήσος, σελ.117. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «όπου υπάρχει βρωμιά, υπάρχει σύστημα».

περί ρυπαρότητας· κοντολογίς, μια κοινωνία αντιμετωπίζει τα «σώματα εκτός τόπου» είτε αγνοώντας τα, είτε προσπαθώντας να δημιουργήσει ένα νέο πρότυπο πραγματικότητας στο οποίο αυτά να έχουν θέση⁵. Ρωτώντας τον Αχμάντ πως βλέπει την Αθήνα, στην οποία ζει πλέον ένα μήνα ελεύθερος, θα μου απαντήσει:

«Αν ήσουν στη θέση μου τι θα έλεγες; Εμείς έχουμε μια έκφραση που λέει: “Στο χέρι μας έχουμε 5 δάχτυλα που δεν είναι τα ίδια”. Δεν είναι ΟΛΑ τα ίδια... κατάλαβες τι εννοώ... Πέρασα τα χειρότερα μέσα, τώρα που είμαι ελεύθερος δεν υπάρχει κανένας να με βοηθήσει και αυτό κάποιες φορές είναι χειρότερο... Νιώθεις ξένος, έρχεσαι εδώ και δεν ξέρεις καν τη γλώσσα... Ούτε μια ώρα δεν μπορείς να μιλήσεις, πώς να επικοινωνήσω;»

Αυτήν τη μετάβαση από τον εγκλεισμό του στρατοπέδου στον ανεπανόρθωτο εγκλωβισμό στις σχέσεις εγκατάλειψης μέσα στην πόλη θα τη συναντήσω σε αρκετές από τις μαρτυρίες των προσφύγων. Ο Τζαχανγκίρ, που ζούσε πέντε χρόνια στην Αθήνα πριν συλληφθεί και μεταφερθεί στην Αμυγδαλέζα, θα αναφερθεί στην «κανονική» –όπως την χαρακτηρίζει- ζωή που είχε πριν και στην πραγματικότητα που αντιμετώπισε βγαίνοντας από το κέντρο κράτησης. Στο παρακάτω απόσπασμα έχει ενδιαφέρον ότι η πεντάμηνη κράτηση του Τζαχανγκίρ περιγράφεται σα παντελή εξάλειψη από τον χάρτη της πόλης. όπως χαρακτηριστικά περιγράφει:

«Όταν εγώ ήμουνα ελεύθερος είχα σπίτι, είχα τέτοια... Όταν εγώ ήμουνα έξω δεν είχα χαρτιά, αλλά ζούσα κανονικά... ο φίλος μου έδωσε χαρτιά πήρα το σπίτι και το πλήρωνα κάθε μήνα, σπίτι και δέη και νερό. Όταν με έπιασε η αστυνομία, εκεί που ήμουνα, δεν μπορούσα να το πληρώσω για πέντε μήνες, μίλησα με αφεντικό μαζί [εννοεί τον ιδιοκτήτη του διαμερίσματος], και όταν γύρισα ρώτησα που είναι τα πράγματά μου και μου είπε τα πέταξα. Δεν είχα καθόλου... ούτε παντελόνια, ούτε τίποτα.»

Επιπλέον, το πρόταγμα της ασφάλειας και της φυλετικής υγιεινής, πάνω στα οποία βασίστηκε η δημιουργία των κέντρων κράτησης, κατονομάζει το υποκείμενο της δημόσιας επικινδυνότητας, κατασκευάζει νέες προσλήψεις φυλετικότητας, ορίζει προδιαγραφές του πολίτη· παράγει, δηλαδή, νέες διατάξεις ορίων στη μικρογεωγραφία της πόλης. Στις καθημερινές αντιδράσεις των «εγκατεστημένων» κατοίκων της, ο πρόσφυγας αναπαριστά εκείνον τον μυστηριώδη και απειλητικό «εισβολέα», από τον οποίο το κοινωνικό σώμα θα πρέπει να προστατευτεί⁶. Ο Αχμάντ θα περιγράψει τον φόβο που προκαλεί η παρουσία του

⁵ όπ. αν., Douglas, M., 2004, σελ.121. και όπ. αν. Μακρυνιώτη, Δ., 2004, σελ.17.

⁶ Ο Bauman αναφερόμενος στους «εγκατεστημένους» κατοίκους της πόλης σημειώνει: «με το να αντιπροσωπεύουν το «μεγάλο άγνωστο», [...] οι πρόσφυγες φέρνουν στο σπίτι ήχους πολέμου και τη μυρωδιά κατεστραμμένων σπιτιών και καμένων χωριών, που δεν μπορούν να τους θυμίσουν την ευκολία με την οποία το προστατευτικό περιβλήμα της ασφαλούς και οικείας (ασφαλούς επειδή είναι οικεία) καθημερινής ρουτίνας μπορεί να τρυπηθεί και να συνθλιβεί και πόσο απατηλή είναι η ασφάλεια της εγκατάστασής τους» στο όπ. αν., Bauman, Z., 2008 [2007], σελ. 88.

στους δρόμους της πόλης, τις σχέσεις διαχωρισμού και αδιαφορίας που βιώνει και την καθημερινή απαξίωση της καταγωγής του, λέγοντας:

«Κάποιες φορές που περπατάω από κάπου, που κάθεται κόσμος κάποιες γυναίκες κρατάνε το κινητό τους σφιχτά για να μην τους το κλέψω. Εγώ το καταλαβαίνω αυτό... [...] Είναι η πρώτη φορά που μιλάω με κάποιον έξω, εκτός από τη δικηγόρο. Πρώτη φορά κάθονται και μιλάω με κάποιον Έλληνα... Έξω από την συμπεριφορά τους καταλαβαίνεις ότι έχουν κουραστεί από τους μετανάστες. Δεν μας δίνουν σημασία. Το πρόσωπό μου μοιάζει με άραβα. Μια φορά πουμίλησα με κάποιους μου έλεγαν: «Μίλα ελληνικά, μίλα ελληνικά!!»

Την πραγματικότητα μιας συνύπαρξης δομημένης στον φόβο και στην απαξίωση, χωρίς καμία προοπτική ενσωμάτωσης στην κοινωνική ζωή θα περιγράψει και ο Τζαχανγκίρ:

«Δεν μιλάνε μαζί μου οι Έλληνες. Με κοιτάνε έτσι [δείχνει ένα βλέμμα απαξίας]... δεν τους αρέσει. Οι Έλληνες δε θέλουν τους μετανάστες. Εγώ έτσι νιώθω. Εγώ προσπάθησα πολύ να χαιρετάω και να πω γεια σου αλλά δεν μου μιλάνε καλά. “Τον πακιστανό, τον μαλακισμένο!!”, έτσι μου φωνάζουνε. Εγώ πάντα νιώθω όταν περπατάω στον δρόμο, ότι οι Έλληνες και Ελληνίδες φοβούνται. Πάντα το νιώθω ότι νιώθουν ότι εμείς είμαστε κλέφτες ή κακοί άνθρωποι. Τα μάτια τους κοιτάνε σα να έχουμε κάτι άσχημο. Αλλά δεν είμαστε όλοι κακοί ή κλέφτες. Μπορεί ένας-δύο να είναι, αλλά όλες οι ομάδες έχουν καλούς και κακούς. Δεν είμαστε όλοι έτσι... Όπως είναι για σας, έτσι είναι και για μας...»

Το κέντρο κράτησης, όμως, δεν αποτελεί συνθήκη εμπέδωσης της κανονικότητας μονάχα για τους «εγκατεστημένους» κατοίκους της πόλης. Αναλύοντας την παραγωγική σημασία της εξουσίας, είναι σημαντικό να τονίσω ότι και ορισμένες περιγραφές των προσφύγων εμπεριέχουν μικρές αμυγχές εσωτερίκευσης των επιβεβλημένων κανονιστικών προτύπων. Μέσα από τις συζητήσεις μας θα ανακαλύψω ρωγμές ταύτισης και από-ταύτισης, σημεία επενέργειας της πειθαρχικής εξουσίας στη συγκρότηση των υποκειμένων. Για παράδειγμα, ο Αχμάντ μετά την αναφορά του στις ρατσιστικές συμπεριφορές που βιώνει, θα πει:

«Δεν είναι μόνο οι Έλληνες που έχουν κάνει άσχημα πράγματα σε εμάς. Θα έχουν γίνει άσχημα πράγματα και από τη δική μας πλευρά...»

Ωστόσο, οι τρόποι με τους οποίους οι πρόσφυγες είτε νοσηματοδοτούν τις εμπειρίες τους, είτε καθυποτάσσονται στους κανόνες και τους κώδικες του καινούργιου κοινωνικό-πολιτισμικού πλαισίου που έρχονται, δεν θα πρέπει να αποτελούν προϊόντα μιας αποκλειστικά δυτικής ανάλυσης· αντιθέτως, θα πρέπει να συνυπολογίζονται οι διαφορετικές πολιτισμικές μήτρες που διαπλάθουν με διαφορετικά συμφραζόμενα τη σχέση που αναπτύσσει το υποκείμενο με το σώμα του και άρα με τον χώρο. Ο Τζαχανγκίρ, που κουβαλάει την ενοχή της αναγκαστικής

μετανάστευσης των δύο μικρότερων αδερφών του (και σήμερα αγνοεί αν είναι ζωντανοί), φαίνεται να νοηματοδοτεί την εμπειρία του μέσα από τα δικά του πολιτισμικά και θρησκευτικά σύμβολα, λέγοντας:

« [...] Εντάξει καλά είμαι, είμαι ζωντανός, δεν είμαι πια Αμυγδαλέζα. Θεός ευχαριστώ πάντα και βοήθησε πολλά παιδιά... εγώ χρωστάω θα πληρώσω, δεν ξέρω πως και πότε....»

Το «δεν ξέρω πως και πότε» στα λόγια του Τζαχανγκίρ, με παραπέμπει στη διαπίστωση του Agier, ότι ο πρόσφυγας είναι παραπεταμένος σε μια κατάσταση «αμφίσημης ολίσθησης», χωρίς να γνωρίζει αν αυτό που περνάει είναι προσωρινό ή μόνιμο⁷. Η ιδιότητα του πρόσφυγα ταυτίζεται με έναν διαρκή εγκλωβισμό σε πολλαπλές ποιότητες ορίων και σε διαφορετικά χωρικά πλαίσια που στοιχειοθετούν την καθημερινή ζωή. Για παράδειγμα, ο Τζαχανγκίρ θα εξηγήσει παρακάτω πως ο αποκλεισμός του από τους χώρους εργασίας συντηρεί την προσωρινότητα της εγκατάστασής του στην Ελλάδα. Ο τρόπος που ταλαντεύεται με τη λέξη «νόμιμος» -στο τέλος του παρακάτω αποσπάσματος- αποκαλύπτει ακριβώς τον εγκλωβισμό σε μια διαρκή διαδικασία αποτίμησης της νομιμότητάς του. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Που θα πάω; Δεν μπορώ να είμαι στην Ελλάδα, αλλά δεν μπορώ να πάω και πατρίδα. Τώρα είμαι έξι χρόνια εδώ, 2008 έως 2014, εγώ έχω χαρτιά για άλλα τρία χρόνια, αλλά δεν δίνουν άδεια εργασίας και Ελλάδα δεν έχει δουλειά... Και Έλληνας τι λέει; Κλαίνε, αλλά crisis καταλαβαίνω, αλλά τι να σας πω⁸... [...] Τώρα δουλεύω οχτώ ώρες σε ένα μαγαζί ράφτης, αλλά ζητάνε άδεια εργασίας... δεν έχω άδεια εργασίας, προσπάθησα πολύ αλλά δεν μου δίνουν... θα προσπαθώ να το βγάλω, και να το δώσω εκεί για να έχω ένσημα, πληρώνω κανονικά το σπίτι, πήρα σπίτι, πληρώνω κάθε μήνα 120 ευρώ αλλά δεν έχω τα ένσημα, θέλω να βγάλω το άδεια εργασίας για να είμαι νόμιμος, εγώ είμαι νόμιμος δηλαδή, αλλά δουλεύω και θέλω να πληρώσω τα ένσημα»

Εμμένοντας στη δυναμική σχέση μεταξύ της Αμυγδαλέζας και των τρόπων που οι πρόσφυγες επιτελούν την παρουσία τους μέσα στην πόλη, πιστεύω ότι ο εγκλωβισμός του πρόσφυγα σε μια διαρκή διαδικασία αποτίμησης της νομιμότητάς του θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να συσχετιστεί και με τις παρακάτω διαρκείς διαδικασίες εξέτασης που επιβάλλει ο εγκλεισμός στο κέντρο κράτησης: στην αρχική εκτίμηση του «παράνομου» που «δικαιολογεί» τον εγκλεισμό· στις μετέπειτα διαρκείς διαδικασίες των συνεντεύξεων για παροχή ασύλου που μετατρέπουν το άτομο σε μια *διακριτή περίπτωση* που θα πρέπει να *κριθεί*, να *μετρηθεί* και να *συγκριθεί* με άλλα· και τελικά στην ίδια την απόφαση για παράταση -ή όχι- της κράτησης που

⁷ Αναφορά στον Agier στο όπ. αν., Bauman, Z., 2008 [2007], σελ. 72.

⁸ Η αναφορά του στην οικονομική κρίση, μάλλον συνδέεται με το νομικό πλαίσιο που αποκλείει τους κατέχοντες επικουρικής και ανθρωπιστικής προστασίας από την παροχή άδειας εργασίας σε επαγγέλματα υψηλής ανεργίας για τις/τους Ελληνίδες/ες.

αποτελεί μια κρίση περί κανονικότητας⁹. Την παραγωγική σημασία αυτών των διαδικασιών θα ανακαλύψω και στις συζητήσεις μου με τους πρόσφυγες. Παρατηρώ ότι ο Αχμάντ και ο Τζαχανγκίρ, υπερασπιζόμενοι το άδικο της δικής τους φυλάκισης, μου δείχνουν τα «τεκμήρια» της νομιμότητάς τους –χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια σχετική ερώτηση- τοποθετώντας με και μένα στον ρόλο του «εξεταστή»: ο Αχμάντ θα μου δείξει την άδεια παραμονής πολιτικού πρόσφυγα και ο Τζαχανγκίρ τις φωτογραφίες που πιστοποιούν την αναγκαιότητα ανθρωπιστικής προστασίας του. Ωστόσο, παρατηρώ ότι τα τεκμήρια αυτά δεν φανερώνονται στην αρχή της συζήτησής μας, αλλά σε εκείνο το σημείο που αισθάνομαι ότι έχω κερδίσει την εμπιστοσύνη τους: καταλαβαίνω, δηλαδή, ότι η νομιμότητά τους είναι μεν εύκολα αποδείξιμη, χωρίς όμως αυτό να αναιρεί το εύθραυστο της αποδοχής της. Περιμένοντας και ο Τζαβίντ να πράξει ανάλογα, θα διαψευστώ. Τα παρακάτω λόγια του, μάλλον, δικαιολογούν το ότι δεν έφερε τίποτα μαζί του:

«Είμαι ένας άνθρωπος, που δεν σκέφτομαι ο άλλος τι σκέφτεται για μένα... πώς με βλέπει.. Αυτό που βλέπω, αυτό που σκέφτομαι ότι είμαι, έτσι θεωρώ και θέλω να σκέφτονται και οι άλλοι για μένα.»

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνω ότι παρότι στην Αμυδαλέζα δεν υπάρχουν ξεχωριστές δομές κράτησης για τις γυναίκες πρόσφυγες, αυτό δε σημαίνει πως η πόλη της Αθήνας κατοικείται από αυτές με ευνοϊκότερους όρους. Στην πραγματικότητα, αυτή ακριβώς η «ανεπάρκεια» των δομών κράτησης, αποτελεί την πρόφαση για να στοιβάζονται σε κρατητήρια αστυνομικών τμημάτων μέσα στην πόλη, σε συνθήκες πολύ πιο απάνθρωπες από αυτές των κέντρων κράτησης¹⁰. Όπως θα περιγράψει ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων:

«Η πολιτική στα σύνορα είναι να αφήνουν τις οικογένειες ελεύθερες, να έρχονται μετά από κάμποσες μέρες, και να κρατούν τους άνδρες [εννοεί στα κέντρα κράτησης]. Έχουμε πάρα πολλές περιπτώσεις που οι άνδρες είναι κρατούμενοι και οι γυναίκες είναι έξω... Γιατί δεν έχουν δομές να το κάνουν αυτό, δεν μπορούν να τους έχουν ξεχωριστά, δεν μπορεί να στηρίζει το κράτος τέτοιες δομές, αλλιώς θα το είχε κάνει και αυτό.... Γιατί όπου υπάρχουν γυναίκες σε κέντρα κράτησης πρέπει είναι σε ξεχωριστό μέρος. Έχουμε όμως καταγγελίες στην Πέτρον Ράλλη

⁹ όπ. αν, Foucault, M., 2011[1975], σελ.29 και 218.

¹⁰ Παρακάτω παραθέτω την ιστορία μιας γυναίκας κρατούμενης που μου αφηγήθηκε ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων: «Κάναμε μια φορά συνέντευξη τύπου μετά τον θάνατο του Αφγανού που πέθανε στο κέντρο κράτησης της Κορίνθου, με μαρτυρίες από τους ίδιους τους κρατούμενους. Εκεί ήταν μια γυναίκα από το Αφγανιστάν, που είχε κρατηθεί 28 ημέρες με τα δύο ανήλικα παιδιά της στο Αλλοδαπών, στην Πέτρον Ράλλη. Οι συνθήκες που μας περιέγραψε η γυναίκα ήταν πράγματι σοκαριστικές. Η γυναίκα αυτή μετά τη συνέντευξη τύπου που μίλησε λιποθύμησε... Φαντάσου και μόνο που θυμήθηκε ξανά τις συνθήκες. Έλεγε ότι με τα δυο παιδιά της ήταν πολύ δύσκολο να έχει πρόσβαση στην τουαλέτα... Όταν αυτή φώναζε για τα παιδιά που θέλουν τουαλέτα, οι αστυνομικοί φώναζαν πολύ άγρια και τα παιδιά τα έκανα πάνω τους από το φόβο, και μετά χρησιμοποιούσε τα μιας χρήσης μπολ από τα φαγητά που έφερναν. Όταν τα άδειαζε τα κρατούσε για να κάνουν τα παιδιά την ανάγκη τους μέσα στα κουτιά.»

και στο Ελληνικό.. Πιο πολύ στην Πέτρου Ράλλη. Αυτές ήταν γυναίκες που τις πιάσανε χωρίς χαρτιά ή στα αεροδρόμια που ήθελαν με κάποιο τρόπο να φύγουν από την Ελλάδα.»

Και βέβαια το ζήτημα των παραγόμενων ορίων μέσα στην πόλη, καθίσταται εκ νέου διαπραγματεύσιμο όταν συμπεριληφθούν στη συζήτηση οι έμφυλες σχέσεις των διαφορετικών πολιτισμικών και κοινωνικών προτύπων που φέρνει μαζί της η μετανάστευση· καθιστώντας σαφές ότι τις γεωγραφίες των οριοθετήσεων δεν μπορούμε –και δεν πρέπει– να τις διηγούμαστε μονάχα από τη σκοπιά της «Δύσης»¹¹. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να σκεφτούμε τι σημαίνει για μια γυναίκα, σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο, να στοιβάζεται μαζί με άντρες στους χώρους των κρατητηρίων. Και επιπλέον, τι σημαίνει για μια γυναίκα να ζει μόνη της σε μια πόλη, επωμιζόμενη μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις την ευθύνη της επιβίωσης των παιδιών της, όσο ο άντρας της είναι φυλακισμένος σε κέντρο κράτησης· δεδομένου ότι οι γυναίκες που έρχονται από τις χώρες της Ανατολής (ποσοστό σημαντικά μικρότερο σε σχέση με εκείνο των ανδρών), στην πλειοψηφία τους μεταναστεύουν μαζί με τους άντρες και τα παιδιά τους. Η σχεσιακή συνδεσιμότητα της Αμυγδαλέζας με την καθημερινή ζωή των γυναικών προσφύγων μέσα στην πόλη αναδεικνύεται στην παρακάτω ιστορία που μου αφηγήθηκε ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων:

«Μια περίπτωση με συγκλόνησε στην Αμυγδαλέζα. Ένας κρατούμενος που βγήκε πριν κάμποσους μήνες έξω.. Η γυναίκα του με τα παιδιά ήταν έξω, σε πολύ άσχημη κατάσταση στο δρόμο δεν είχαν τίποτα να φάνε. Ξέρεις οι γυναίκες στο Αφγανιστάν εξαρτώνται από τους άντρες. Φανταστείτε εκεί οι γυναίκες πολύ δύσκολα βγαίνουν έξω χωρίς τον άντρα, δηλαδή στα χωριά - στις πόλεις είναι πολύ διαφορετικά τα πράγματα. Τώρα σκέψου μια γυναίκα ξαφνικά σε μια πόλη που δεν γνωρίζει τη γλώσσα, δεν γνωρίζει τίποτα και να πάρουν τον άντρα και να μείνει η γυναίκα μόνη με 2 παιδιά έξω, ήταν πολύ δύσκολο για εκείνη... Η γυναίκα ερχόταν σε εμάς εδώ πολύ συχνά κλαίγοντας, και όταν πήγα στην Αμυγδαλέζα είδα τον άντρα της εκεί... Ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση ψυχολογικά και αναγκαστικά είχε δηλώσει ότι θα επιστρέψει πίσω στην χώρα του... Άκου τη σκέψη όμως... Είχε απογοητευτεί εντελώς, ήθελε να τον απελάσουν στο Αφγανιστάν και να ξαναμπει από τα σύνορα εδώ για να είναι δίπλα στην οικογένεια του.»

Με αφορμή τα παραπάνω, μου δίνεται η ευκαιρία να σημειώσω ότι τα τελευταία χρόνια, η υπεράσπιση της μεταναστευτικής πολιτικής της Ελλάδας μετατρέπεται όλο και συχνότερα σε ζήτημα υπεράσπισης των έμφυλων και σεξουαλικών ελευθεριών της «Ευρώπης», τις οποίες «απειλεί» η εισροή μεταναστευτικών πληθυσμών από τις μουσουλμανικές χώρες¹². Κοντολογίς, ο κυρίαρχος λόγος, επικαλούμενος τη φυλετική διαφορά στο πλαίσιο ενός

¹¹ όπ. αν. Βαΐου, Ντ., Χατζημυχάλης, Κ., 2012, σελ. 223.

¹² Για το ζήτημα αυτό βλ. και Butler, J., 2011, *Επιτελεστικότητα και επισφάλεια, Η Τζούντιθ Μπάτλερ στην Αθήνα*, επιμ. Αθανασίου Α., Αθήνα: Νήσος, σελ.42-45.

εκλεπτυσμένου ρατσισμού, χρησιμοποιεί εργαλειακά τις αρχές του φεμινισμού, άλλοτε για να δικαιολογήσει και άλλοτε για να εντατικοποιήσει ρατσιστικές τακτικές αστυνόμευσης των συνόρων, εγκαθίδρυσης κέντρων κράτησης και καταπατήσεις θεμελιωδών ανθρωπίνων και προσφυγικών δικαιωμάτων. Όπως όμως τονίζει η Butler, η ανάδειξη της κούρη πολιτικής δεν είχε ως στόχο μόνο να καταπολεμήσει την ομοφοβία και τον σεξισμό, αλλά και «να σηματοδοτήσει τη σημασία της συμμαχίας, την ευαισθησία στη δημιουργία μειονοτήτων στις διάφορες μορφές της, έναν αγώνα ενάντια στις επισφαλείς συνθήκες ανεξάρτητα από την «ταυτότητα», και μια μάχη ενάντια στον ρατσισμό και τον κοινωνικό αποκλεισμό»¹³.

Η ιστορία μιας γυναίκας από το Αφγανιστάν....

«Είχαμε μια κυρία που αναγκάστηκε να δώσει το παιδί της, δηλαδή ο δουλέμπορος της είπε ότι εγώ πρώτα πρέπει να περάσω το παιδί σου και μετά να περάσω εσένα, μαζί δεν μπορείτε να περάσετε στο αεροδρόμιο. Μια οδηγία του Δουβλίνου 2 που λέγεται οικογενειακή επανένωση, λέει ότι αν ένα μέλος της οικογένειας είναι σε μία χώρα της Ευρώπης τότε γίνεται επανένωση κανονικά. Τότε στέλνουν ένα μέλος προς τα εκεί και οι άλλοι επανενώνονται. Αυτός είναι ο τρόπος που τους εκμεταλλεύονται να πούμε... Αλλά αυτή η κυρία δεν ήταν έτσι, γιατί ήταν οι αδερφές της σε άλλη χώρα και περίμεναν εκεί να παραλάβουν τα παιδιά γιατί δεν μπορούσε να συντηρηθεί. Ήταν με δυο παιδιά στον δρόμο στην πλατεία Βικτωρίας και πλήρωσε 2.500 για να μεταφέρει τα παιδιά στις αδερφές της. Στο αεροδρόμιο πιάσανε τη Ρωσίδα δικινητήρια με έναν άνδρα Ρώσο, που είχαν βαφτίσει αυτά τα παιδιά δικά τους. Ο αστυνομικός δεν μπορούσε να πιστέψει ότι δυο ξανθοί άνθρωποι να έχουν δυο εντελώς μελαχρινά παιδιά. Ο διακινητής, μόλις τους έπιασαν, πήρε τη μάνα ότι έπιασαν τα παιδιά της στο αεροδρόμιο. Η μάνα έτρεξε στο αεροδρόμιο για να είναι δίπλα στα παιδιά, παρόλο που ο διακινητής της είπε να μην έρθει γιατί θα την πιάσουν. [...] Η σκηνή στο αεροδρόμιο για μένα είναι πολύ σοκαριστική. Η σκηνή του χωρισμού της μάνας με τα δύο παιδιά της... με βία οι αστυνομικοί να χωρίζουν τα παιδιά για να πάνε στο “ Χαμόγελο του Παιδιού ” και τη μάνα να πάει στη φυλακή γιατί έλεγαν ότι πούλησε το παιδί της. Όντως με βία, φωνάζανε τα παιδιά φωνάζανε, φώναζε η μαμά, όμως, παρόλα αυτά το κάνανε αυτό. Έμεινε πάρα πολύ καιρό για τρεις μήνες, πέρασε πολύ άσχημα ψυχολογικά γιατί της έλεγαν ότι έχει πουλήσει το παιδί της ενώ, η γυναίκα λόγω πολύ έντονης οικογενειακής βίας είχε ξεφύγει από το Αφγανιστάν, γιατί ο άνδρας της την χτυπούσε στο σπίτι και αυτή πήρε τα δύο παιδιά της και έφυγε, το ένα παιδί της εξαφανίστηκε. Ήδη ήταν πολύ τραυματισμένη. Τρεις μήνες έμεινε [εννοεί στη φυλακή] και συνεχώς έκανε δικαστήρια... Σε ένα από τα δικαστήρια, στο τελευταίο, ήμουνα μάρτυρας. Μάρτυρας να εξηγήσω την κατάσταση, να εξηγήσω ότι οι άνθρωποι δεν πουλάνε τα παιδιά τους, γιατί το κάνουν αυτό... γιατί αναγκάζονται...»

(Yonous Muhammadi, «προνομιακός πληροφορητής»)

¹³ όπ. αν., Butler, J., 2011, σελ.43.

Η κατοίκηση στον φόβο [μια μετέωρη ελευθερία]

Το κέντρο κράτησης της Αμυγδαλέζας αποτελεί μια βίαιη εγκατάσταση του φόβου στον χώρο της πόλης, που αρθρώνεται σε δύο αλληλοτροφοδοτούμενα νήματα. Αφενός, με την επίκληση στην επιτακτική αναγκαιότητα για προστασία από τα «επικίνδυνα» σώματα που «απειλούν» τη δημόσια ασφάλεια, αναπαράγει τον φόβο στον «εγκατεστημένο» πληθυσμό. Και αφετέρου, ως εντοπισμένη υλικότητα αποκλεισμού παράγει ένα διαρκές καθεστώς επισφάλειας στην καθημερινότητα των μεταναστριών/των και προσφύγων μέσα στην πόλη. Αυτό το δεύτερο νήμα θα επιχειρήσω να εξετάσω στο παρόν κεφάλαιο.

Αν σκεφτούμε πέρα από την υλικότητα των συνόρων της Αμυγδαλέζας, θα διαπιστώσουμε ότι οι πειθαρχικοί μηχανισμοί -που περιέγραψα σε προηγούμενη ενότητα- δεν διακόπτονται στο εξωτερικό περίγραμμά της, αλλά διαχέονται με πολυσχιδή τρόπο στο εσωτερικό της πόλης· δημιουργούν διαφορετικές ποιότητες ελέγχου και σχολαστικά σχήματα επιτήρησης των -νοούμενων ως «επικίνδυνων»- σωμάτων. Αν κατανοήσουμε την Αμυγδαλέζα ως έναν «τρόπο να οριστούν οι σχέσεις εξουσίας με τους όρους της καθημερινής ζωής»¹⁴, θα αντιληφθούμε ότι οι πρόσφυγες που βγαίνουν από την περικλειστη περιμέτρή της, μπορεί να μην είναι πλέον κρατούμενοι, αλλά παραμένον αιχμάλωτοι σε μια μετέωρη ελευθερία. Στο παρακάτω απόσπασμα, ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων αναφέρεται στη ζωή μετά τα κέντρα κράτησης και στις καθημερινές συλλήψεις βάσει ταυτότητας που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες λέγοντας:

«Δεν υπάρχει πλαίσιο στήριξης, παρακολούθησης και ένταξης, πολιτική ένταξης δεν υπάρχει, αυτοί οι άνθρωποι μένουν πάλι στο δρόμο... Και με αυτό το χαρτί υπάρχουν κατά δεκάδες που είναι στον δρόμο. Είτε παίρνεις, είτε δεν παίρνεις στην πραγματικότητα είναι το ίδιο... απλά σε προστατεύει από το να πας στα κέντρα κράτησης, όχι από τη σύλληψη... Γιατί η αστυνομία κάνει καθημερινά συλλήψεις, όχι βάσει των χαρτιών αλλά βάσει χρώματος. Αν δεν είσαι Έλληνας σε κρατάνε μια-δυο ώρες, μια μέρα στο αστυνομικό τμήμα και μετά σε αφήνουνε πάλι ελεύθερο...»

Τους συχνούς ελέγχους της αστυνομίας και τη λεπτομερή εξέταση των χαρτιών του θα περιγράψει και ο Τζαβίντ. Θεωρώντας παράλογη τη σύλληψη προσφύγων που κατέχουν επίσημα έγγραφα, μου λέει:

«Πολλές φορές με σταματούν και με τσεκάρουν, ακόμα και όταν τους δείχνω τα χαρτιά μου δε με πιστεύουν, μου λένε πάμε στο αλλοδαπών να σε τσεκάρουμε. Έχω καταλάβει ότι θέλουν να δείξουν στον κόσμο ότι μας μαζεύουν, ανεξάρτητα από το αν έχουμε χαρτιά, θέλουν να τους

¹⁴ όπ. αν., Foucault, M., 2011[1975], σελ. 234, όπου ο Foucault μας καλεί να αποσυνδέσουμε το Πανοπτικόν του Bentham -τη σχεδιασμένη έκφραση του τέλει εγκλεισμού- από κάθε ιδιαίτερη χρήση του και να το κατανοήσουμε ως δίκτυο μηχανισμών που βρίσκονται διαρκώς σε επαγρύπνηση και ελέγχουν την κοινωνία παντού και πάντα.

δείξουν ότι μας συλλαμβάνουν, ότι κάνουν τη δουλειά τους και ελέγχουν τον χώρο. Οι περισσότεροι που πιάνουν έχουν ήδη χαρτιά, είναι παράλογο...»

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Τζαβίντ αντιλαμβάνεται τη σύλληψή του ως μια πράξη δηλωτική για τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης, μια πράξη που επιβεβαιώνει στα μάτια των άλλων ότι ο χώρος προστατεύεται, ελέγχεται και διατηρεί την ευταξία του. Ο Τζαβίντ υπόρρητα σκιαγραφεί την πόλη που αρθρώνεται πάνω σε επιλεκτικές κατηγορίες κατοίκων οι οποίες θα πρέπει να απολαμβάνουν προστασίας και πάνω σε μη αναγνωρισμένες πολιτικές οντότητες, που επιτηρούμενες εγγυώνται την προστασία των προηγούμενων· σε οντότητες, δηλαδή, που παρότι βρίσκονται στον χώρο της πόλης, δεν ανήκουν σε αυτήν. Παρακάτω, ο Τζαχανγκίρ θα αφηγηθεί την ιστορία ενός φίλου του που γίνεται χρήστης ηρωίνης στην πλατεία Κουμουνδούρου προκειμένου να μην συλληφθεί από την αστυνομία (δική του εκτίμηση). Οι λόγοι της «επιλογής» αυτής είναι άγνωστοι, έχει ωστόσο ενδιαφέρον ότι ο Τζαχανγκίρ την αντιλαμβάνεται ως μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των όρων ύπαρξής του μέσα στην πόλη –και άρα επαναπροσδιορισμού του σε μια ταυτότητα που θα έχει «θέση» εντός της. Μέσα από την παραδοχή ότι οι χρήστες αποτελούν μια ευνοϊκότερη κατηγορία και ότι η πλατεία Κουμουνδούρου επιβεβαιώνει αυτήν την ταυτότητα, το σώμα «εντός τόπου» φαίνεται να συγκροτείται για τον Τζαχανγκίρ μέσα από συγκριτικά και χωρικά συμφραζόμενα. Παραθέτοντας τα λόγια του:

«Εγώ έχω ένα γνωστό που ήταν 23 μήνες μέσα στην Αμυγδαλέζα. Τον είχα δει μια μέρα στην πλατεία Κουμουνδούρου. Τώρα εκεί είναι και είναι πώς το λέτε; Που κάνει άσπρο και είναι έτσι; [...] Ναι, ηρωίνη. Του είπαν σε δεκαπέντε μέρες να φύγει. Αλλά αυτός δεν μπορεί να γυρίσει πίσω, δεν μπορεί να μείνει στην Ελλάδα, που να πάει; Είναι στην πλατεία Κουμουνδούρου και κάνει ηρωίνη. Το κάνει για να μην τον πιάσει η αστυνομία. [...] Όχι δεν μου το έχει πει... Εγώ έτσι το νιώθω...»

Και από την άλλη, στις περιγραφές του Αχμάντ θα ανακαλύψω τους τρόπους με τους οποίους το κέντρο κράτησης, ως εκτοπισμένο –αλλά εντοπισμένο χωρικά- «εκεί», μετατρέπει την καθημερινότητα των προσφύγων σε μια δίχως τέλος κατοίκηση στον φόβο:

«Τώρα που είμαι έξω φοβάμαι πολύ, εδώ δεν έχει νόμο για τους μετανάστες, φοβάμαι μήπως αλλάξει κάτι και με ξαναβάλουν μέσα. Μια μέρα που βγήκα από το μετρό στο Σύνταγμα, με ρώτησαν για τα χαρτιά μου για να δουν αν είναι οριζιναλ και με κράτησαν. Καμιά φορά η αστυνομία, και να σε βρει με χαρτιά, τα σκίζει, τα πετάει και σου λέει “τώρα δεν έχεις χαρτιά, τώρα μέσα!!!”»

Η σύνδεση του φόβου με τον νόμο, που παραπάνω περιέγραψε ο Αχμάντ, αποτελεί τον κοινό τόπο των μαρτυριών των προσφύγων. Είναι σαφές, ότι παρότι η αναστολή του νόμου (η

έκνομη άσκηση εξουσίας) προσδιορίζει χωρικά το περίγραμμα ισχύος της, στην πραγματικότητα δεν είναι γεωγραφικά περιορισμένη· επεκτείνεται πέραν των ορίων της Αμυδαλέζας, χωροποιεί καθημερινές σχέσεις και παράγει άυλα –αλλά ωστόσο υπαρκτά-, σύνορα μέσα στην πόλη. Στο παρακάτω απόσπασμα, ο Τζαβίντ εξηγεί πως η διαρκώς παρατεινόμενη κράτησή του στο στρατόπεδο δημιουργεί τις συνθήκες μιας παρατεινομένης ανασφάλειάς στον νόμο και περιγράφει τους τρόπους που η ανασφάλεια αυτή διαμορφώνει ένα πολύ συγκεκριμένο χωρικό περίγραμμα των καθημερινών του κινήσεων στην Αθήνα:

«Είναι οχτώ μήνες που έχω βγει και δεν έχω πάει από Αλεξάνδρας πιο πάνω, από Ομόνοια πιο πέρα και από Αχαρνών πιο κάτω.. όλο εδώ γύρω-γύρω γυρίζω, περισσότερο στην Βικτώρια είμαι...[...] Έχω πάρει το άσυλο, αλλά δεν ξέρω αν ισχύει αυτό ή όχι. Αν πιστεύει η αστυνομία ότι δεν είναι αυθεντικό, θα με ξαναπιάσουνε, αυτοί το ορίζουν αυτό. Το πρόβλημα δεν είναι δικό μου τώρα πια, εξαρτάται από αυτούς... Δεν ξέρω για τον μεταναστευτικό νόμο και όταν ήμουν στη φυλακή δεν μου είπε κανείς για τον νόμο. Αλλά και τώρα που είμαι έξω, δεν ξέρω τι θα συμβεί... Δεν τους εμπιστεύομαι γιατί από την αρχή όταν με πιάσανε μου είπαν ότι μόνο τρεις μήνες θα μείνω μέσα και μετά θα βγω. Μετά έγινε έξι μήνες, μετά πέρασε ένας χρόνος... ο φίλος μου είναι 22 μήνες μέσα...»

Ο Αχμάντ θα περιγράψει τις δικές του περιορισμένες καθημερινές κινήσεις, λέγοντας:

«Μένω στο Παγκράτι. Πάω στο μετρό Σύνταγμα, κατεβαίνω στην ομόνοια και πάω στη δουλειά. Δηλαδή από το σπίτι μπαίνω στο μετρό, πάω στη δουλειά, τελειώνω από δουλειά μπαίνω στο μετρό και ξαναπάω σπίτι. Σπίτι-μετρό-δουλειά-μετρό –σπίτι. Δεν έχω περπατήσει στην Αθήνα...»

Ο εγκλωβισμός που αισθάνεται ο Αχμάντ επεκτείνεται και σε μεγαλύτερες χωρικές κλίμακες πέραν των ορίων της πόλης. Σε κάποιο σημείο της συνέντευξης ο Αχμάντ διαφωνεί έντονα με τον διερμηνέα. Όταν του ζητάω να μου μεταφράσει το λόγο της διαφωνίας τους θα πει:

«Εγώ νομίζω ότι με το χαρτί για άσυλο που έχω δεν μπορώ να φύγω από την Αθήνα. Αν με πιάσει η αστυνομία αλλού θα με γυρίσει πίσω. Ένας φίλος μου πήγε στην Ηγουμενίτσα και τον ξαναγύρισαν πίσω, τον έπιασαν και τον γύρισαν. Εσύ τι πιστεύεις;»

Μέσα από τις βιωματικές εμπειρίες της παρούσας έρευνας, δεν μπορούν να αναχθούν γενικά συμπεράσματα χωρικής συγκέντρωσης των προσφύγων στην Αθήνα: ο Τζαβίντ μένει στην πλατεία Αττικής, ο Αχμάντ στο Παγκράτι και ο Τζαχανγκίρ, όπως θα περιγράψει παρακάτω, στου Ζωγράφου. Ενδεχομένως, μια έρευνα που θα μελετούσε μια συγκεκριμένη εθνικότητα και περισσότερες ενσώματες βιογραφίες, θα μπορούσε να εντοπίσει χωρικές πυκνώσεις στον αστικό ιστό· χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει και εγκατάσταση σε διαχωρισμένους και

αποκλεισμένους χώρους, νοούμενους ως «γκέτο»¹⁵. Είναι σαφές, όμως, ότι οι πρόσφυγες που έχουν βιώσει τον εγκλεισμό της Αμυγδαλέζας επιλέγουν περιοχές κατοίκησης με βασικότερο το κριτήριο της ασφάλειας. Το χωρικό πλαίσιο που καλύπτει -ή όχι- αυτό το αίτημα είναι διαφορετικό και μάλλον εξαρτώμενο από τα δίκτυα σχέσεων που αναπτύσσουν και τα πιο προσωπικά τους βιώματα. Λόγω αυτού, έχει σημασία η έμφαση στη συνθετότητα στο εσωτερικό της έννοιας «πρόσφυγας», αν δεν θέλουμε να καταλήγουμε σε υπεραπλουστευμένες χωρικές αναλύσεις που υπόρρητα ενσωματώνουν μια ομοιογενή σύλληψη της «Ανατολής», μια ενιαία εννόηση των ενσώματων υποκειμένων της και τελικά αντιπροσωπεύουν μια αποκλειστικά δυτική σκοπιά. Η ανάγκη αποσταθεροποίησης αυτής της ομοιογένειας στις συνθήκες κατοίκησης της πόλης, αναδεικνύεται στην παρακάτω περιγραφή του Τζαχανγκίρ (πακιστανικής καταγωγής)¹⁶. Για αυτόν, οι έντονες πολιτικές συγκρούσεις στο εσωτερικό του Πακιστάν (που αποτελούν και την αιτία της αναγκαστικής μετανάστευσής του), έχουν ως αποτέλεσμα την αποφυγή της συναναστροφής με τους υπόλοιπους Πακιστανούς και επομένως την αποστασιοποίησή του από την ευρύτερη περιοχή του κέντρου που συγκεντρώνει πολλές μεταναστευτικές ομάδες. Ωστόσο, στους λόγους που επέλεξε να κατοικήσει στου Ζωγράφου θα ανακαλύψω τόσο σημεία οικειοποίησης της περιοχής, όσο και σημεία διαχωρισμού από τους κατοίκους της. Παραθέτοντας τα ακριβή του λόγια:

«Εμένα μ' αρέσει εδώ είναι ήρεμα... έμενα και πριν Ζωγράφου, την ξέρω την περιοχή. Και εκεί κέντρο Αττική-Βικτώρια έχει πολλούς από Πακιστάν, Αφγανιστάν και άλλους, κάνουν πολύ φασαρία, έχει πολλή Χρυσή Αυγή. Εδώ είναι... δεν έχει πολλούς Πακιστανούς, Μπαγκλαντεσιανούς για αυτό το λόγο μένω εδώ. Εγώ είπα δεν μ' αρέσει πολλά παιδιά. [...] Πάω καμιά φορά στο κέντρο, αλλά όχι πολύ. Δεν κάνω πολύ παρέα, περισσότερο μένω σπίτι και εδώ γύρω-γύρω [Ζωγράφου] που είμαι γνωστός και μιλάω. Κάνω λίγο παρέα και μετά επιστρέφω σπίτι. Εγώ μετά τις έντεκα δεν βγαίνω έξω, μετά τις έντεκα είμαι σπίτι, φοβάμαι... Χρυσή Αυγή και Έλληνες. Δεν ξέρω ποιος... δεν γράφει κανένας στο πρόσωπο ή στο κεφάλι πάνω ότι αυτός είναι Χρυσή Αυγή ή Έλληνας. Για μας όλοι είναι Έλληνες αλλά δεν ξέρουμε ποιος είναι Έλληνας και ποιος χρυσή αυγή... [...] Δεν μ' αρέσει και το πακιστανό, δεν ξέρω είναι άγνωστος, δεν θέλω... Εγώ προσπάθησα εδώ Ζωγράφου με Έλληνες, αγόρια και κοπέλες, να κάνω παρέα, αλλά εγώ δεν έχω λεφτά και δεν έχω μηχανή. Αν έχω λεφτά στην τσέπη να πάω κάθε Παρασκευή και Σαββάτο σε καφετέρια... αν κεράσω λεφτά τότε θα αρέσει στους Έλληνες, τότε μπορώ εύκολα να είμαι παρέα, αν δεν έχω λεφτά δεν είμαι παρέα.»

¹⁵ Η άποψη για την ανυπαρξία περιφραγμένων χώρων με όρους «γκέτο» στην Αθήνα αναφέρεται με ενδελεχή ανάλυση στο Βαΐου, Ντ., 2007, σελ. 24-25.

¹⁶ Παρότι στην περιγραφή του Τζαχανγκίρ διαφαίνονται περισσότερο οι εσωτερικές συγκρούσεις στο Πακιστάν, θα πρέπει να συνυπολογίζονται και οι έντονες συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών κρατών της Μέσης Ανατολής.

Όλες αυτές οι πολλαπλές οριοθετήσεις που διατρέχουν τα σώματα των προσφύγων αποδεικνύουν γιατί μετά το όνειρο της «ελευθερίας» από την Αμυδαλέζα, ακολουθεί το όνειρο της φυγής από την Ελλάδα. Διασχίζοντας διαρκώς τροχιές αβεβαιότητας, οι πρόσφυγες παραμένουν πάντα χωρικά εγκλωβισμένες/οι και ταυτόχρονα εν δυνάμει μετακινούμενες/οι προς έναν αμφίβολο προορισμό· με πιο μόνιμη από όλες τις πιθανές εγκαταστάσεις τους, την κατοίκηση στον φόβο. Χρησιμοποιώντας ξανά τα λόγια του Bauman: οι πρόσφυγες δεν *αλλάζουν* χώρους, στην πραγματικότητα *χάνουν* τον χώρο τους πάνω στη Γη, αιωρούνται σε ένα χωρικό κενό¹⁷. Αυτή τη μετέωρη ελευθερία μετά το κέντρο κράτησης θα περιγράψει στο παρακάτω απόσπασμα ο πρόεδρος του Φόρουμ Προσφύγων:

«Είτε παίρνουν άσυλο είτε δεν παίρνουν άσυλο¹⁸ αυτοί οι άνθρωποι προσπαθούν να φύγουν. Πολλοί από αυτούς τώρα πια ζητάνε άσυλο μόνο και μόνο για να μην περάσουν αυτό το Ιδμηνο, ή ένα χρόνο ή τρία χρόνια στην φυλακή. Οι άνθρωποι θέλουν να φύγουν. Είναι πάρα πολλοί που έχουν πάρει το άσυλο και αυτή τη στιγμή είναι στα κάμπ στον καταυλισμό στη Γερμανία, στη Σουηδία. Ακόμα και αν έχουν πάρει άσυλο εδώ, δεν τους νοιάζει φεύγουν, γιατί δεν υπάρχει καμία προοπτική για αυτούς.. Ούτε ασφάλεια δεν υπάρχει... Δηλαδή, για τον πρόσφυγα, τον αιτούντα άσυλο, το πρώτο πράγμα είναι η ασφάλεια, για αυτό το λόγο έχουν φύγει από τις χώρες τους. Η ασφάλεια της ζωής τους και η ασφάλεια η οικονομική. Αυτά τα δύο δεν υπάρχουν εδώ... Αστυνομική βία υπάρχει, ρατσιστική βία υπάρχει. Δεν υπάρχει λόγος για αυτούς να μένουν... και δεν έρχονται για την Ελλάδα, αυτή είναι η αλήθεια...»

¹⁷ όπ. αν., Bauman, Z., 2008 [2007], σελ. 82-83.

¹⁸ Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί και ο μακρογεωγραφικός εγκλωβισμός τους στην Ελλάδα· αφού ο Κανονισμός «Δουβλίνο II» προβλέπει την επιστροφή των αιτούντων άσυλο στο πρώτο κράτος-μέλος της Ε.Ε που εισήλθαν, παρά τις εκτεταμένες αναφορές για καταστρατήγηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων και προσφυγικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Το γεγονός αυτό μετατρέπει τη χώρα σε μια τεράστια παγίδα για τους πρόσφυγες και περιπλέκει περισσότερο το ζήτημα του ασύλου, που ακόμα και η παροχή του αποτελεί ένα προνόμιο χωρίς περιεχόμενο που επιπλέον τους στερεί το δικαίωμα να συνεχίσουν το ταξίδι τους και να βρουν καταφύγιο σε άλλη χώρα.

6. Αντί Επιλόγου...

Μέσα απ' αυτό το ταξίδι στις μαρτυρίες των προσφύγων, προσπάθησα να αναζητήσω τους τρόπους με τους οποίους το κέντρο κράτησης της Αμυδαλέζας, ως εκτοπισμένος και εντοπισμένος χώρος μέσα στην Αθήνα, παράγει πολλαπλές ποιότητες οριοθετήσεων και επομένως, [ανα]σημασιοδοτεί την έννοια του «ορίου» σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες ανάλυσης: από τη μικρογεωγραφία του ανθρώπινου σώματος έως τη μακρογεωγραφία του χώρου της πόλης. Ωστόσο, οι περισσότερες από τις γεωγραφίες εξαίρεσης, που προσπάθησα να διερευνήσω, δεν μπορούν να χαρτογραφηθούν με τους «καθιερωμένους» τρόπους αναπαράστασης της γεωγραφίας: δηλαδή, ως απλές και υλικές γραμμές πάνω στον χάρτη. Τις μη αναγώγιμες γεωγραφίες σε μια απλή χαρτογράφηση, ο Μαρνελάκης μας καλεί να τις κατανοήσουμε μέσα από αυτό που η Sue Golding αποκαλεί ως «ανέφικτη γεωγραφία»: «*ανέφικτη όχι επειδή δεν υπάρχει, αλλά διότι υπάρχει και δεν υφίσταται ακριβώς την ίδια στιγμή*»¹. Κλείνοντας, θα παραθέσω δύο στιγμιότυπα δημόσιας απεύθυνσης των προσφύγων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας έρευνας. Δυο παραδείγματα μέσα από τα οποία οι πρόσφυγες προσπάθησαν να καταστήσουν αυτές τις «ανέφικτες γεωγραφίες» τους ορατές, αναγνωρίσιμες, ή τουλάχιστον άξιες πένθους...

Πλατεία Συντάγματος (Νοέμβριος 2014): Στις 19 Νοεμβρίου δεκάδες Σύροι (γυναίκες, άνδρες και μικρά παιδιά), φυγάδες ενός άγριου πολέμου, ξεκίνησαν διαμαρτυρία και απεργία πείνας στην πλατεία Συντάγματος, ζητώντας από την ελληνική κυβέρνηση την έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων ώστε να συνεχίσουν το ταξίδι τους με αξιοπρέπεια και ασφάλεια προς την Ευρώπη χωρίς τον φόβο του θανάτου, της φυλάκισης και χωρίς τον εγκλωβισμό τους σε μακρόχρονες διαδικασίες ασύλου². Με άλλα λόγια, διεκδίκησαν το δικαίωμα τους να έχουν δικαιώματα ως πρόσφυγες, διεκδίκησαν την αναγνώριση της προσφυγικής τους ταυτότητας που έχει θρυμματιστεί από μια πληθώρα λόγων και πρακτικών. Η δημόσια εμφάνισή τους, όμως, για 25 μέρες στην κεντρικότερη πλατεία της Αθήνας ζήτησε και κάτι άλλο: «*την ορατότητα και την ακροαματικότητα όλων εκείνων που πρέπει να παραμένουν αόρατοι και ανήκουστοι*»³, όλων εκείνων που αποκλείονται από τον χώρο της πόλης και της δημόσιας σφαίρας και στοιβάζονται στις παρυφές της σε κέντρα κράτησης· σε έναν εγκλωβισμό πάνω στον οποίο η πόλη επιβάλλει την ενότητά της. Όλα αυτά, βέβαια, δεν

¹ Μαρνελάκης, Γ., 2014 [2003], «Η πόλη του AIDS: Προς μια ριζοσπαστική θεώρηση του “παγκόσμιου”», μτφρ. Σαλίχου Λ., στο Βαΐου Ντ., Θεοφανίδου Ρ., κ.α. (επιμ.) *Στενές Επαφές Φύλου Σεξουαλικότητας και Χώρου*, Αθήνα: futura, σελ. 100.

² Ένα επίπλαστο προνόμιο που ακόμα και αν τους παρασχεθεί, τους εγκλωβίζει στην Ελλάδα και τους στερεί το δικαίωμα προστασίας σε άλλη χώρα.

³ όπ. αν, Butler, J., 2011, σελ.67.

φάνηκε να ευαισθητοποιούν τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της τότε κυβέρνησης που δήλωσε ότι συμμαρξίζεται μεν το δράμα των Σύρων, «που είναι πρόσφυγες ή ό,τι άλλο είναι», αλλά «δεν μπορεί να ξεκινήσει η χριστουγεννιάτικη αγορά στην Αθήνα με την πλατεία Συντάγματος, την καρδιά της τουριστικής κίνησης των καταστημάτων, από την οποία εξαρτούν τη ζωή τους, τις δουλειές τους, τους φόρους τους εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι, με την εικόνα που έχει το Σύνταγμα τις τελευταίες μέρες»⁴. Μέσα σε δύο προτάσεις συμπύκνωσε όλη την κυρίαρχη αφήγηση όχι μόνο της «ζωής που είναι ανάξια να βιωθεί» αλλά και της ενοχοποίησης των μεταναστριών/των για την πολυσυζητημένη πια κρίση του κέντρου, που τείνει να εννοείται σχεδόν αποκλειστικά με κρίση των εμπορικών δραστηριοτήτων που στεγάζει. Το μόνο που δεν έκανε σαφές με την παραπάνω δήλωσή του, είναι ποιες άλλες ομάδες θα μπορούσαν να «απωθούν» τον κόσμο και να καταστρέφουν την «εικόνα» της ευρωπαϊκής πλατείας που έχει οραματιστεί. Προς τα πού, δηλαδή, θα μετατοπιστεί το κατώφλι που προσδιορίζει το «εντός» και το «εκτός», το κατώφλι που εντοπίζει το επόμενο «σώμα εκτός τόπου»...

Αμυγδαλέζα (Φλεβάρης 2015): Ο 28χρόνος Ναντίμ Μοχάμεντ, πακιστανικής καταγωγής, αυτοκτόνησε στις 13 Φεβρουαρίου στην πτέρυγα Α1 του κέντρου κράτησης της Αμυγδαλέζας. Είναι ο τρίτος θάνατος κρατουμένου που ανακοινώνεται μέσα σε μία εβδομάδα, μετά την αυτοκτονία μετανάστη από την Υεμένη στα κρατητήρια της Διεύθυνσης Αλλοδαπών στη Θεσσαλονίκη και τον θάνατο Αφγανού⁵ κρατουμένου στην Αμυγδαλέζα. Αναρωτιέμαι αν έχοντας εκτιμηθεί αυτές οι ζωές ως λιγότερο ανθρώπινες -ήδη από τις συνθήκες κράτησής τους-, μας ζητούν να πιστέψουμε ότι δεν είναι και άξιες πένθους, ότι δεν είναι μετρήσιμες. Προσαρμόζοντας τα λόγια της Butler στο παράδειγμά μου: και ενώ μπορούμε να μετρήσουμε τους κρατούμενους που πεθαίνουν όλα αυτά τα χρόνια στην Αμυγδαλέζα, δεν μπορούμε να τους μετρήσουμε: «Πρέπει να συνεχίσουμε να τους μετράμε ξανά και ξανά. Πρέπει να αρχίσουμε να τους μετράμε σαν να μην είχαμε μάθει ποτέ μας να μετράμε μέχρι τώρα»⁶. Μετά την αυτοκτονία του Ναντίμ Μοχάμεντ, οι κρατούμενοι έβαλαν φωτιά σε μη κατοικημένα κοντέινερ διεκδικώντας την ελευθερία τους. Μέλη της κυβέρνησης,

⁴ Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε ο Άδωνης Γεωργιάδης: «Συμμεριζόμαστε το δράμα των ανθρώπων από τη Συρία, που ζητούν πολιτικό άσυλο, που είναι πρόσφυγες, ή ό,τι άλλο είναι, καμία αντίρρηση να βρεθεί λύση. [...] Όμως, δεν μπορεί να ξεκινήσει η χριστουγεννιάτικη αγορά στην Αθήνα με την πλατεία Συντάγματος, που είναι η καρδιά της τουριστικής κίνησης των καταστημάτων, από την οποία εξαρτούν τη ζωή τους, τις δουλειές τους, τους φόρους τους εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι, με την εικόνα που έχει το Σύνταγμα τις τελευταίες μέρες. [...] Η εικόνα που έχει το Σύνταγμα τις τελευταίες μέρες απωθεί τον κόσμο από το να πάει στο Σύνταγμα. [...] Θεωρώ ότι εντός των επόμενων 24 ωρών θα πρέπει η κυβέρνηση να έχει λύσει, με ανθρώπινο τρόπο [...] το θέμα. Αλλά, δεν είναι μόνο τα δράματα των προσφύγων είναι και τα δράματα των ανθρώπων που έχουν καταστήματα γύρω -γύρω και θα πεινάσουν».

⁵ Τον θάνατο του 23χρονου Σαγιέντ Μεχντί Αχμπαρί από παθολογικά αίτια.

⁶ όπ. αν, Butler, J., 2011, σελ.40.

δημοσιογράφοι, μεταφραστές και αλληλέγγυοι εισέρχονται στον μέχρι πρότινος απροσπέλαστο χώρο του κέντρου κράτησης. Από το βίντεο που τραβήχτηκε εκείνη τη μέρα - το μοναδικό μέχρι σήμερα από το εσωτερικό του στρατοπέδου- θα απομονώσω τα λόγια ενός Ιρανού κρατούμενου όταν τον ρώτησαν αν πιστεύει ότι θα αλλάξει κάτι: «Μου φάνηκε λίγο παράξενο.. επειδή στην αλήθεια δεν είχα δει ποτέ να μπαίνουν δημοσιογράφοι μέσα στο καμπ, [εμείς δεν το φωνάζουμε καμπ, λέμε φυλακή], στη φυλακή για να μας μιλάνε... Πιστεύω μπορείτε να κάνετε κάτι... ένα βήμα... καλό είναι και αυτό... όχι για μας, για το μέλλον... εμείς το χάσαμε!»

[5],[6],[7] Εικόνες από την τελευταία εξέγερση της Αμυγδαλέζας
Πηγή: <http://storgh.blogspot.gr/>

Βιβλιογραφία

- Agamben, G.**, 2005 [1995], *Homo Sacer, Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Τσιαμούρας Π., Αθήνα: Scripta.
- Agamben, G.**, 2013β [2003], *Κατάσταση εξαίρεσης, Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μτφρ. Οικονομίδου Μ., Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.
- Αθανασίου, Α.**, 2007, *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Αθανασίου, Α.**, 2011, «Επιτελέσεις της τρωτότητας και του κοινωνικού τραύματος», στο Αθανασίου Α. (επιμ.) *Βιοκοινωνικότητες, Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας*, Αθήνα: Νήσος, σελ. 13-88.
- Αθανασίου, Α.**, 2012, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»: Κριτικές και Αντιστάσεις*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Βαΐου, Ντ.** (Επιστημονική Υπεύθυνη), 2007, Ερευνητικό Πρόγραμμα Πυθαγόρας II: *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονίες της Αθήνας*, Αθήνα: ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ.**, 2012, *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, Αθήνα: Νήσος.
- Barricada Antifa**, 2014, *Κατάσταση Εξαίρεσης, Από τις αντιτρομοκρατικές νομοθεσίες στα σύγχρονα στρατόπεδα συγκέντρωσης*.
- Bauman, Z.**, 2005 [2004], *Σπαταλημένες ζωές, οι απόβλητοι της νεωτερικότητας*, μτφρ. Καρασαρίνης Μ., Αθήνα: Κατάρτι.
- Bauman, Z.**, 2008 [2007], *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Butler, J.**, 2004, «Σώματα που έχουν σημασία, σχετικά με τα όρια του φύλου στο λόγο», μτφρ. Αθανασίου Κ., στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.) *Τα όρια του σώματος*, Αθήνα: Νήσος, σελ.181-204.
- Butler, J.**, 2008 [2006], *Ενάλωτη Ζωή, Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Λαλιώτης Μ., Αθανασίου Κ., Αθήνα: Νήσος.

- Butler, J.**, 2011, *Επιτελεστικότητα και επισφάλεια, Η Τζούντιθ Μπάτλερ στην Αθήνα*, επιμ. Αθανασίου Α., Αθήνα: Νήσος.
- De Angelis, M.**, 2013, *Κοινά, Περιφράξεις και Κρίσεις*, μτφρ. Παπάζογλου Μ., Τσαβδάρογλου Χ., Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων.
- Διεθνής Αμνηστία**, έκθεση Ιούλιος 2014, *Το ανθρώπινο κόστος του φρουρίου της Ευρώπης, Παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προσφύγων στα σύνορα της Ευρώπης*, amnesty.org.
- Δουζίνας, Κ.**, 2011, *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, Ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Douglas, M.**, 2004, «Καθαρότητα και Κίνδυνος», μτφρ. Αθανασίου Κ., στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.) *Τα όρια του σώματος*, Αθήνα: Νήσος, σελ.113-123.
- Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου**, ανακοίνωση 22 Μαρτίου 2014, «*ΝΣΚ: Βάπτισαν την κράτηση των αλλοδαπών περιοριστικό όρο για να μην ομολογήσουν ότι ο Ξένιος Δίας ήταν φιάσκο...*».
- Foucault, M.**, 2011 [1975], *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M.**, 2012 [1976], *Η ιστορία της σεξουαλικότητας I: Η Βούληση για γνώση*, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M.**, 2012 [1994], *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Harvey, D.**, 2003, *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D.**, 2005, «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί», *Γεωγραφίες 10*, μτφρ. Σιατίτσα Δ., Κωνσταντάτος Χ., σελ. 21-42.
- Jeffrey, A., McFarlane, C., Vasudevan, A.**, 2012, «Rethinking Enclosure: Space, Subjectivity and the Commons», *Antipode*, Vol. 44, Issue 4, p. 1247–1267. (Ελλ. μτφρ.: «Επανεξετάζοντας τις Περιφράξεις: Χώρος, Υποκειμενικότητα και Κοινά», στο <http://www.rebelnet.gr/articles/view/rethinking-enclosure-space-subjectivity-and-the-commons>).
- Καμπανέλλης, Ι.**, 1995, *Μαουτχάουζεν*, Αθήνα: Κέδρος.

- Lefebvre, H.**, 1991 [1974], *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Levi, P.**, 1998 [1995], *Το καθήκον της μνήμης, συζήτηση με τους Federico Cereja και Anna Bravo*, μτφρ. Σαρλικιώτη Χ., Αθήνα: ΑΓΡΑ.
- Levi, P.**, 2009 [1947], *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μτφρ. Σαρλικιώτη Χ., Αθήνα: ΑΓΡΑ.
- Μακρυνιώτη, Δ.**, 2004, *Τα όρια του σώματος*, Αθήνα: Νήσος.
- Μαντουβάλου, Μ.**, 2007, «Κρίση του κέντρου πόλης;», στο Βαΐου Ντ.(επιμ.) *Ανέκδοτα κείμενα, ένα βιβλιαράκι για τη Μαίρη Μαντουβάλου*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μαρνελάκης, Γ.**, 2014 [2003], «Η πόλη του AIDS: Προς μια ριζοσπαστική θεώρηση του “παγκόσμιου”», μτφρ. Σαλίχου Λ., στο Βαΐου Ντ., Θεοφανίδου Ρ., κ.α. (επιμ.) *Στενές Επαφές Φύλου Σεξουαλικότητας και Χώρου*, Αθήνα: futura.
- Massey, D.**, 2001 [1998], *Φιλοσοφία και Πολιτικές της Χωρικότητας*, Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Παπασωτηρίου.
- Massey, D.**, 2008 [2005], *Για το Χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ι., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ομάδα Δικηγόρων για τα Δικαιώματα Προσφύγων και Μεταναστών**, ανακοίνωση 21 Μαρτίου 2014, «*Νομικό Συμβούλιο του κράτους: Μια νομική εκτροπή*».
- Pirenne, H.**, 2003 [1927], *Οι πόλεις του Μεσαίωνα*, μτφρ. Μούτουλας Π., Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Sassen, S.**, 2003 [1996], *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Παπανδρέου Π., Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Soja, E.**, 1996, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell.
- Σταυρίδης, Σ.**, 2006, «Μνήμη και καθημερινότητα της εξαίρεσης, Στρατόπεδο κρατουμένων Γυάρου», στο Σταυρίδης Σ. (επιμ.) *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 293-313.
- Σταυρίδης, Σ.**, 2010, *Μετεώροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσιώλης, Γ.**, 2010, «Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική έρευνα». στο Πουρκός Μ. και Δαφέρμος Μ. (επιμ.) *Ποιοτική Έρευνα στις*

Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα. Αθήνα: Τόπος, σελ. 347-370

Ψαλλιδάκη, Τ., 2012, *Η συνύπαρξη των μεσαίων στρωμάτων με τις/τους μετανάστριες/τες ως απόρροια μετασχηματισμών στην παραγωγική βάση, μελέτη περίπτωσης Σταθμού Λαρίσης*, εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Πολεοδομία-Χωροταξία» στο μάθημα «Το ζήτημα της μεθοδολογίας και της θεωρίας στον σχεδιασμό του χώρου».

Νομικά κείμενα

Γνωμοδότηση Υπ' Αριθμ. 44/2014 του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Δ' Τμήματος, Συνεδρίαση της 11^{ης} Φεβρουαρίου 2014.

Νόμος 3386/2005, 23 Αυγούστου 2005, *Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια*, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. φύλλου 212.

Νόμος 3907/2011, 26 Ιανουαρίου 2011, *Ίδρυση Υπηρεσίας Ασύλου και Υπηρεσίας Πρώτης Υποδοχής, προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2008/115/EK*, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. φύλλου 7.

Προεδρικό Διάταγμα 114/2010, 22 Νοεμβρίου 2010, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. φύλλου 195.

Προεδρικό Διάταγμα 116/2012, 19 Οκτωβρίου 2012, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. φύλλου 201.

Πηγές Εικόνων

Εξώφυλλο: Σχέδιο πάνω σε χάρτη του Ed Fairburn

[1] **Χάρτης κέντρων κράτησης στην Ελλάδα (σελ. 26):** από μπροσούρα που μοίραζε η «Ανοιχτή Πρωτοβουλία Ενάντια στα Κέντρα Κράτησης» στο Αντιρατσιστικό Φεστιβάλ στην Αθήνα.

[2],[3],[4] Σχέδια αναπαράστασης του χώρου της Αμυγδαλέζας (σελ. 47-49): δια χειρός Αχμάντ, Τζαχανγκίρ και Τζαβίντ αντίστοιχα. Ευχαριστώ πολύ τον φίλο μου Αντώνη για την πολύτιμη καλλιτεχνική του επένδυση.

[5],[6],[7] Εικόνες από την τελευταία εξέγερση στην Αμυγδαλέζας (σελ. 77): από το blog <http://storgh.blogspot.gr>.